

Oppenheimer Ferenc: Földértékadó vagy belső telepítés?¹

A belső telepítés gondolata, nagy méretekben keresztülvive a nagybirtoknak kisparasztok és mezőgazdasági munkások között leendő felosztása alapján, útban van. Diadalmas előrehaladása kezdi az egész kulturvilágot meghódítani. Németországban, hol harminc év óta nagy dolgok történtek ezen a téren, sikerei olyan dicsőségesek minden tekintetben: technikailag a földművelés emelésére, gazdaságilag a városok és ipari tevékenységeik fejlesztésére, fináncpolitikailag az adóerőre nézve, katonailag a védelmi erő gyarapítására, hogy ma már minden párt meg van nyerve ennek a reformnak; Oroszországban az utolsó évtizedben óriásit vittek véghez ebben az irányban; Angliában Lloyd George minisztériuma a legradikálisabb rendszabályokat propagálja, miután Írország és részben Skócia már kitapasztalták: áldásait: Wilson elnök Mexico számára a latifundiumok felosztását követeli, mint e szerencsétlen földmeggyógyításának egyedüli orvosszerét; Délolaszországban és Romániában a belső telepítés már megtette első lépéseit termelő- és bérlőszövetkezetek formájában — Galícia és Magyarország sem késlekedhetik soká.

Ujabbban azonban földreformer oldalról oly érvekkel, kezdik támadni ezt a mozgalmat, melyek a Henry George fegyvertárából vannak véve. Ezzel a legnagyobb emberbarát szellemét hívják sorompóba a közérdeket szolgáló leghatékonyabb rendszabály ellen, a legnagyobb demokrata és a legradikálisabb társadalmi reformernek — aki valaha csak élt — gondolatait a demokrácia és a társadalmi reform egyetlen igazán radikális hatóeszközzével szemben.

Legyen szabad tehát nekem, ki több, mint húsz éve küzdök a belső telepítésért és egész életemet annak tudományos igazolására fordítom, ezekre a különböző változatokban jelent-

¹ Ezt a tanulmányt a nagynevű szerző már közvetlenül a háború előtt írta volt kérésünkre a *Húszdik Század*-nak abból az alkalomból, hogy úgy nálunk, mint a külföldön Henry George egyes tanítványai mereven állást foglaltak a nagybirtok parcellázásának propagandájával szemben. A háború izgalmi közepette a közvélemény figyelnie más problémák felé irányulván, Oppenheimer nagy horderejű tanulmányának közlését nem tartottuk időszerűnek. Most azonban, hogy a parlamenti reform nyomán a földkérdés újra a közvélemény homlokterébe lép, a földbirtokreform elvi alapjainak és gyakorlati módszereinek megvitatása egyik legfőbb publicisztikai kötelességünké vált. *A Szerk.*

kező, de lényegileg azonos argumentumokra válaszolni. E feladathoz nyúlva, előre kell bocsátanom, hogy én is Henry George tanítványának tartom magamat s mindig is annak tartottam. Az én számomra is a *Haladás és szegénység* a legnagyobb könyvek egyike, melyet valaha írtak, telve erővel és tüzzel, szellemmel és tudással, vidám üzenet az emberiség számára, egy messze kimagasló útmutató utolsó céljai felé. De én azt vélem, hogy a tanítvány és a betűk követője két különböző dolog. A betűkövetőnek mestere minden szava szentség, a tanítványnak ellenben a mester tana csak kiindulópont az újabb, távolibb célok felé való repüléshez: a betűkövető azt *hiszi*, hogy a mester tanával a tudomány be van fejezve, a tanítvány *hidja*, hogy a tudomány soha sincs befejezve s a mester szellemében tovább igyekszik előrehatolni az általa megkezdett úton.

Azt hiszem tehát, hogy valóban a Henry George szellemében cselekszem, mikor egyes tanítványainak azt mondom, hogy mesterük még nem érte el a teljes igazságot s hogy ennél fogva az általa javasolt eszköz, az ő gyakorlati reformterve, a földértékadó, a híres *single tax*, nem vezethet a probléma megoldására.

Ezt kísérlem meg most röviden bizonyítani.

A nemzetgazdaságtannak nem vitatott és vitathatatlan tétele, hogy addig nem létezhetik *munkásosztály*, amíg mindenki számára föld áll rendelkezésre. Mert mindaddig, amíg bárki költségek nélkül földet szerezhet, nem fog senki más számára dolgozni, aki nem fizet neki nagyobb bért, mint amennyi jövedelmet a szabad adósságmentes paraszt élvez — és ilyen bérek mellett nem fizeti ki magát munkásokat alkalmazni, mert azok többet kerülnek, mint amit behoznak, legalább is a mezőgazdaságban. Ezt a tételt Turgót mondta ki, Adam Smith átvette, sőt Karl Marx is megerősítette, aki kifejezetten elismeri, hogy gyarmatoszágokban nincs „szabad munkás” s ezért nincs kapitalizmus, amíg itt szabad föld áll rendelkezésre. (*Kapital* I. 25. feje.) És Henry George lett volna az utolsó, aki ezt az alapvető tételt tagadásba akarta volna venni.

Ezzel szemben azonban azt látjuk, hogy minden kultúrországon, sőt a gyarmatokban is, mihelyst azok az első lépést megtették a magasabb fejlődés felé, létezik a „szabad munkásoknak” egy osztálya, akik kénytelenek munkaerőjüket bérbeadni a termelőeszközök birtokosainak, hogy éhen ne haljanak, még pedig olyan bérért, mely kisebb, mint munkájuk hozzáadéka, úgy hogy alkalmazóiknak egy többletérték marad. George híveivel ezen nem kell vitatkoznom. És e jelenség oka nyilván abban áll — és ebben Georgenak igaza van —, hogy nincs többé szabad föld, nem áll többé ingyen föld mindenki rendelkezésére.

Eddig tehát egyetértünk: egy földmonopólium forog fenn. De itt kezdődik az eltérés. Milyen természetű ez a monopólium?

A monopólium természetes vagy mesterséges okokból keletkezhetik és állhat fenn. Ha a létező készlet a kereslethez viszo-

nyítva természetes okokból túlkevés, akkor *természetes monopóliummal* állunk szemben. Ez az eset például különösen nemes boroknál vagy elhalt mesterek műveinél. De ha a készlet mesterséges okokból nem elegendő, akkor *mesterséges monopóliummal* van dolgunk. És itt ismét két esetet kell megkülönböztetnünk. Vagy a termelők megállapodása folytán szántszándékkal túlkicsiny készletet visznek a piacra, ámbar az illető áru természetére annak tetszésszerű szaporítását lehetővé teszi: akkor *az összebeszélés folytán előálló mesterséges monopóliummal* állunk szemben, mint ahogy erre törekszik rendszerint minden szindikátus, kartell, tröszt stb., még pedig többnyire sikerrel. Avagy a kívánt jószágból tökéletesen elegendő, sőt rálán a szükségletet tetemesen túlhaladó készlet áll rendelkezésre: de ez a készlet egyetlen ember vagy kevesek kezében van és ez az egy vagy ezek a kevesek olyan hatalmi vagy jogi helyzetben vannak, hogy a készletet *monopolizálhatják*, vagyis a raja szorulókat elöl azt addig elzárhatják, míg azok a követelt uzsoraárakat kénytelenek megfizetni. Ez a *monopolizálás által elért monopólium*. Ilyen állhat elő például egy ostromlott városban, ha gabona teljesen elegendő, sőt fölös mennyiségben áll is rendelkezésre, de egy vagy néhány gabonakereskedőnek hatalmában áll azt visszatartani, elzárni, amíg az uzsoraárakat megtérítik nekik.

A föld monopol-jószág. Ebben George hívei egyetértenek velem. Még egyszer kérdelem: természetes vagy mesterséges monopol jószág-e? Természetes monopol jószág akkor volna, ha a létező készlet a szükséglettel szemben túlkevés volna. Ez az eset forog-e fenn? Szó sincs róla! Ez egy *monopolizálás által létrejött monopólium*: ezt még egy olyan sűrűn benépesített országra nézve is, mint aminő Németország, a statisztika segítségével kimutattam: Németország épp kétszerannyi paraszt-családot tarthatna el megfelelő földbirtokon, mint ahány *földművelő-családot* tart el ma — és ezeknek ma több mint a fele földnélküli munkás vagy törpebirtokos, akik képtelenek volnának megélni, ha nem mennének napszámba dolgozni. Ennek az az oka, hogy a föld nagybirtok és nagy parasztbirtok által van monopolizálva: kerekaszámban vett 5% millió üzem közül több mint 5 millió 10 hektáron alul gazdálkodik, még pedig az egész megművelt területnek csak valamivel több mint egynegyedrészen, míg a maradékot, *a megművelt földnek csaknem harmadnegyedrészt, körülbelül mindössze 700.000 birtokos monopolizálja és ebből a megművelt földnek körülbelül egynegyedrésze 25.000 birtokosé!* Pusztán ezen a negyedrészen csaknem Németország összes mezőgazdasági munkásait, mint szabad Parasztokat lehetne letelepíteni és ez esetben a nagyparasztoknak szintén rögtön parcellázáshoz kellene nyúlniuk munkások hiányában.

Ez természetesen még fokozottabb mértékben igaz a kevésbé sűrűn benépesített országokra nézve, bár nemrég Tugan Baranowski professzor ezt Oroszországot illetőleg (persze épp Oroszországot illetőleg!) a leggorombább félreértések

² L. *Die Soziale Frage und der Sozialismus*. Jena, Fischer. 1912.

alaján kétségbevonta. És *Henry George mindezt szintén látta!* Egy ismert helyen ezt mondja Kaliforniáról: „Nos, miért nem képes e foglalkozás nélküli munka foglalkozásra találni e földön? Nem azért, mintha minden föld ki volna használva. Noha mindazok a jelenségek, melyeket régibb országokban a túlnépeség jeleinek tartanak, kezdenek mutatkozni San Franciscóban, hiú beszéd túlnépeségről beszélni oly országban, melynek Franciaországnál nagyobb segélyforrások mellett még egy millió népesége sincs. San Francisco közelében elég meg nem művelt terület van, hol mindenki, aki kivan, találna foglalkozást. Nem akarom mondani, hogy minden munkanélküli farmerre lehetne és házat építhetne magának, ha földje volna, hanem, hogy elegendő telhetnék és tennék ezt, miáltal a többieknek munkát adnának. Hát akkor mi az, ami a munkásokat akadályozza, hogy magukat e földön foglalkoztassák? Egyszerűen az, hogy e föld monopolizálva van és spekulatív árt kérnek érte, melynek alapja nem a jelenlegi érték, hanem az a hozzájárulandó érték is, mely a népesség jövő növekedésével együtt fog eljönni.” (*Haladás és szegénység*. Braun fordítása. 274. 1.)

Hasonló helyek gyakoriak nála. De az idézett passzus elég annak bizonyítására, hogy 1. Henry George már a elöntő ismeret birtokában volt és 2. hogy tudományosan nem aknázza azt ki teljesen.

Ha ugyanis azt a kérdést felvetette volna magának, hogy az általa megfigyelt kaliforniai földértékben mi a része a „jelenlegi értéknek” s mi a része a spekulatív monopolizálásnak, azonnal át kellett volna látnia, hogy az első nulla vagy legalább is a nullaértékhez oly közelálló, hogy szociálpolitikaikailag szinte közömbös. Egy országban, melynek nagyobb segélyforrásai vannak, mint Franciaországnak, a maga egymillió lakosa mellett, egyáltalában nem létezhetett volna munkás, mert mindenki földet szerezhetett volna magának, ha nem lett volna monopolizálva. Tehát senki nem művelhetett volna meg több földet, mint amennyi egy család munkaerejének megfelelő, vagyis maximális számítással 10—15 hektár szántóföldet, még hozzá nagyon extenzív gazdálkodással. (Németországban, az átlagban, 5 hektár tiszta művelés alatt álló földet szokás számítani, sőt még Oroszországban is 15 hektár egy családi gazdaság szélső határa, mely cselédség nélkül dolgozik.) És ily kis területen nem állhatnak elő olyan földjádékkülönbségek, melyek a társadalmi egyenlőséget komolyan fenyegethetnék. Ehhez járul, hogy a paraszt természetesen rosszabb talajon több, jobb talajon kevesebb földet foglalt volna le, mint ahogy ez mindenütt a világon történik, ahol szabad az út a földhöz és ekkor mindenki jövedelme egyenlő munkáért körülbelül egyenlő lett volna és senki sem jött volna arra a gondolatra, hogy egyáltalán „földjádékról” beszéljen, amely kezdettől fogva csak mint *munkánélküli nagyjövedelem* volt a gazdaságtudomány problémája.

Arról tehát, amit George „jelenlegi értéknek” nevez, szó sem lehetett. Nem volt semmiféle jelenlegi érték, legalább is nem oly magasságban, hogy annak bárminő társadalmi jelentő-

sége lett volna. Csak a „hozzájárulandó érték” létezett monooolizálás által — és ma is ez az eset nemcsak Kaliforniát, de az egész világot illetőleg.

Honnan van az, hogy egy olyan végtelenül éleselméjű fej, mint George, egy olyan mély megfigyelő nem vette észre ezt a kézenfekvő igazságot? A felelet erre a kérdésre még közelebb fog bennünket vinni a probléma magjához, mely így szól: Nem tudott Ricardo földjáraadéktanától szabadulni.

* * *

Henry George összefoglalása a Ricardo-féle földjáraadékelméleten alapszik, melyet megtámadhatatlannak tartottak, miglen nekem sikerült azt legalább is megingatni s amint remélem, megcáfolni.³ Aki Georgeot meg akarja cáfolni, annak Ricardoval kell kezdeni. Kritikám vezetőgondolatai legrövidebb összefoglalásban ezek:

A szocializmus azt állította, hogy a földjáraadék egy *monopolnyereség* s mint ilyen elítélendő és megszüntetendő. A Ricardo-féle elmélet az ellenbizonyítékot kísérte meg, azt állítván, hogy a földjáraadék természetes, minden társadalmi formában szükségképeni, tehát soha ki nem küszöbölhető képződmény.

E célból Ricardo bizonyítani törekedett, hogy a földjáraadék *nem a földtermék természetes árára való ráfizetés*, melyet a fogyasztónak kell megtéríteni. Ez a bizonyítás sikerültnek tekinthető. A földtermék árát mindig a határtermelőnek a határtermékért való előállítási költségei határozzák meg és azokban csak termelési és szállítási költségek vannak, de nincs egy legkisebb rész földjáraadék sem. A földtermék következőképp természetes árán kel el s nincs benne semmi földjáraadék-ráfizetés.

Mi hát a földjáraadék valójában Ricardo szerint, ha nem monopolnyereség? Ricardo az ő differenciál-járaadékelméletével válaszol. A földjáraadék kedvezőbb helyzetben levő termelők nyeresége a természetes áron. A piac minden földtermékért ugyanazokat az egységeket fizeti, tudniillik, mint láttuk, azt az árat, amelybe a határtermelőknek kerül terményüket előállítani és a piacra vinni. Akinek jobb talaja van, mint a határtermelőnek, az megtakarít az előállítási költségeken; aki a piachoz közelebb van, az megtakarításokat ér el a szállítási költségeken: de mindkettő ugyanazt az árt éri el, mint a határtermelő. Ez a megtakarítás az ő földjáraadékuk, a kapitalizált földjáraadék a földérték. Minthogy pedig minden országnak különböző bonitású földjei vannak s minthogy minden országban némely termelő közelebb lakik a piachoz, mint mások, mindenütt földjáraadéknak és földértéknek kell keletkezni, más szavakkal: a földjáraadék és a földérték minden elgondolható emberi társadalomnak „természetes”, szükségképeni és semmi módon ki nem küszöbölhető tényei.

Ez a megvesztegető elmélet Georgeot is magával ragadta.

³ Könyvemben: David Ricardos Grundrenttheorie *Darstellung und Kritik* Berlin, 1908.

Azt mondja: „Szerencsére a földjádékot illetőleg fölösleges a vita. Itt a tekintély és a józan ész egy véleményen van és a közkeletű közgazdaságtan elfogadott ítéletének egy önként értetődő jellege van, mint egy mértani sarkigazságnak.” (l. m. 173. 1.) Ez, el kell ismerni, Ricardo földjádékelméletének teljes, meg nem szorított elismerése. George tényleg azt hitte, hogy e tekintetben feltétlen híve a brit gondolkodónak. *Valósággal azonban éppen nem volt feltétlen híve Ricardonak.* Ő elméletét csak alapul vette, de tényleg tökéletesen átépítette, annyira átépítette, hogy csaknem annak ellentétévé változtatta át, úgy hogy következetes továbbvitel mellett egészen más praktikus javaslatokhoz kellett volna jutnia. Ezeket a következtetéseket persze nem vont le, mert még mindig azt hitte, hogy nem hagyta el Ricardo talaját. Ezt kell most bebizonyítanom.

Ricardo szerint először is *minden* földjádék, melyet megfigyeltünk, *csak* differenciál-földjádék, vagyis természetes, szükséges, elkerülhetetlen: ha adva van egy meghatározott terület egy meghatározott népességgel, akkor a tulajdonosoknak szükségképp egy határozott nagyságú földjádék fog kijárni, birtoknagyságuknak, azok bonításának és forgalmi helyzetének megfelelően. És itt teljesen közömbös, hogy minő törvények és tulajdonviszonyok uralkodnak azon a területen. Ricardo ugyanis, és ez talán még fontosabb, kifejezetten azt a tételt állítja fel, hogy *a föld elfoglalásának a földjádék keletkezésére és magasságára semmi befolyása sincs.*

Mindkét ponton eltér George Ricardotól. Ő felismeri, miként ez a fentebb idézett helyből és sok hasonlóból teljes világossággal kiderül, hogy az általa megfigyelt földjádék egy része nem természetes, szükségképeni és kikerülhetetlen, hogy az, az ő szavait használva, nem a föld „jelenlegi értékén” alapszik, hanem a spekulatív monopolizálás, vagyis a *birtokbavétel* következménye. Mindkét állítás nemcsak ricardoiatlan, de egyenesen Ricardo-ellenes és Henry George végzetes tévedésben leledzik, ha azt hiszi, hogy itt még Ricardo talaján áll.

Hisz Ricardo az ő egész óriási erejét annak bizonyítására fordította, hogy a földjádék még legkisebb részében sem monopolnyereség. Itt azonban George minden határozottsággal azt a tételt állítja fel, hogy a földjádék tetemes részében egy monopólium nyeresége, vagy legalább is bizonyos körülmények között *az lehet.* És éppen ez az, amit Ricardo *ex professo* tagadásba vett.

Természetesen Georgenak van igaza. Egész tisztán felismerte, hogy a földjádék Ricardo dacára mégis, legalább részben, monopolnyereség lehet. Mert Ricardo ugyan bebizonyította, hogy a földjádék nem állhat elő a földtermék monopóliárából, vagyis az arra való ráfizetésből a fogyasztó kárára; — de ennek dacára is lehet monopolnyereség! Ugyanis van még a monopólium előállításának egy második lehetősége is: *az lehet levonás a munkás napszámából!*

Ezzel a lehetőséggel szemben nem kellett Ricardonak a maga idejében a polgári gazdasági rendet védelmeznie, mert erről az oldalról akkor nem érhetett támadás. Ugyanis akkor

még a szocialisták is hittek az úgynevezett béralapelmélet igazságában, mely szerint a bér mint egy tort hányadosa jelentkezik, melynek számlálóját a társadalmi tőke, nevezőjét a munkások száma alkotja. $Bér = Tőke : Munkások\ száma$. Minthogy ebben a formulában a földjáradék nem jelentkezik, általános vélemény szerint az nem is vett részt a bér meghatározásában s Ricardonak csak mellesleg kellett emez, akkor vitatlan tanra hivatkoznia, hogy a földjáradéknak általa alkotott „természetjogi elméletét” ily irányú támadásokkal szemben megővja.

Közben azonban megváltoztak az idők. A béralapelméletet minden iskola, a polgáriak is, tökéletesen, mint tarthatatlant, feladták és senki sem tett többet eme tan bukásáért, mint maga Henry George, aki csodálatraméltóan bebizonyította, hogy a munkást nem egy munkabér alapból, vagyis nem a vállalkozó tőkéjéből fizetik, hanem a saját maga munkahozadékából. Emez elmélet bukásával azonban következményei is összeomlanak. Ha a munkabér nem az előbb említett formula szerint alakul, akkor talán mégis szerepet játszhatik a földjáradék az ő kialakulásában. Levonás lehetne abból a jövedelemből, melyet a munkás „természetes” okokból élvezne, ha a föld nem volna teljesen elfoglalva — és ez esetben a földjáradék mégis monopolyeresség volna. Minden földtulajdonosnak, a határtermelőnek is, monopol földjáradéka volna, de a jobb földekkel bíró és a piachoz közelebb lévő földtulajdonosok emellett még egy rész különbszeti földjáradékot is élveznének.

Ezt George mindenütt teljesen tisztán felismerte, sőt mi több, *elvileg* tökéletes világossággal formulázta is — csak később nem vitte következetesen keresztül ezt az alapelvet. Azt mondja, hogy a munkabérként megkapja azt, amit a földjáradék nem vehet el:

„A munkabér a termelési határtól függ, vagyis attól a terméstől, melyet a munka a természetes termékenység legmagasabb fokán földjáradék fizetése nélkül előállíthat.” (I. m. 218. 1.) Ez alakilag megegyezik Ricardo törvényével. De George közvetlenül oly meghatározást adott, mely éppenséggel nem egyezik meg Ricardóéval, mondván: „De ha a termelési határt önkényesen leszállítanók, ami lehetséges, hogyha az értékesebb természeti kincsek azok hatalmában vannak, akik inkább várnak a jövő értéknövedékre, semhogy a mostani kihasználást megengednék, a munkabér szükségkép esnék.” (76. 1.) Ez a hely legkevésbé Ricardo, hanem kifejezetten anti-Ricardo. Ez azt jelenti, hogy az egyik oldalról nézve a földjáradék egy része monopolyeresség, a másik oldalról nézve azt, hogy a föld birtokbavétel által monopolyerességévé lehet. Mindkét tételt Ricardo határozottan tagadásba veszi.

Henry George világosan átlátta volna, hogy Ricardo talaját elhagyta, akkor felismerte volna, hogy a mai földjáradékban két elem keveredik össze, melyeket gondolatban szét kell választani, miként tényleg fel is ismerte, hogy a mai *kamatban* két teljesen azonos fajtájú alkotóelem keveredik össze, egy, mondjuk „természetes alkotórész” és egy „monopol-alkotórész.” És akkor ama feladat előtt állott volna, hogy kikutassa,

melyik alkotórészhez fűződnek teljesen vagy túlnyomó részben ama káros társadalmi következmények, melyeket a maguk egészében joggal vezetett vissza a földjáradékra. Ezt a feladatot ő nem tűzte ki maga elé, mivel azt nem ismerhette fel mindaddig, amíg azt hitte, hogy ő Ricardót csak alkalmazza vagy magyarázza és ennél fogva egész rendszere emez alapfelfogás kétértelmősége alatt szenved, hogy mindig a földjáradék elvetendő voltát bizonyítja, mivel ez monopolizáláson alapszik és azután következtetéseit úgy vonja le, mintha az Ricardo értelmében „természetes volna”.

„Ha valaki elsőnek érkezik egy lakomára — ezt a kérdést veti fel —, joga van-e hátratámasztani az összes székeket és úgy rendelkezni, hogy a többi vendégek közül egy sem részesülhet az ételekből, kivéve ha vele megegyezik? Ha valaki először adja le jegyét egy színház bejáratánál, elsőbbsége által jogot nyer-e ahhoz, hogy az ajtókat becsukja és az előadást maga nézze végig? Ha egy utas először száll egy vasúti kocsiba, joga van-e podgyászát az összes ülőhelyekre letenni és így arra kényszeríteni az utána jövőket, hogy álljanak?” (I. m. 343. 1.)

Nem tökéletesen világos-e, hogy itt George a helyek elzárásáról beszélt. A nagybirtokról, mely csak azáltal szerzi meg gazdasági hatalmát, hogy mások vannak jelen, akiket a kizáró joga erejével kizsákmányolhat. És nem világos-e, hogy nem a pusztá *tulajdonról* van itt szó? A kistulajdon a földön teljesen ártalmatlan, mert mindenki számára hagy helyet, akik szintén kistulajdont akarnak szerezni és társadalmilag csak a nagy tulajdon formájában való kizárás veszedelmes, mely nem hagy több helyet maga után, hogy az összes később érkezőket kizsákmányolja.

Vegyük hát Kaliforniát, mint példát. George idején mivelhető földje nagyobb és termékenyebb volt, mint Franciaországé s népessége csak mintegy negyvenedrésze a franciának. Ha mindenki, akinek földre szüksége volt, csak „helyét a lakománál, jegyét a színházban vagy ülését a vasúti kocsiban” foglalta volna el, vagyis a maga 10—15 hektár földterületét, annyit, amennyit családtagjaival *maximálisan* megmívelhetett volna: vajjon ilyen körülmények között a magántulajdon ártott volna-e valamit? A legkevésbé sem! Sokmillió paraszt talált volna helyet mellette, anélkül, hogy összeszorultak volna; nem lett volna egyetlen munkás sem; nem lehetett volna egyetlen nagyobb földtulajdont sem használni, mert munkások fölötti rendelkezés nélkül az értéktelen és mindenki jövedelme észszerű határok között egyenlő lett volna. Talán a birtoknagyságok különbözősége dacára is, amelyek természetszerűleg előállanak, a differenciális járadék csekély törmelékei mutatkoztak volna, de ez a társadalmi helyzet egyenlőségét oly kevéssé zavarhatta volna, mint amilyen kevéssé árthatnak annak az erő, az intelligencia és a szorgalom kis különbségei. A gazdagabb földön dolgozó paraszt legfeljebb egy kissé jobban élt volna, mint a szegényebb földön gazdálkodó, miként az erős jobban, mint a gyenge: de senki sem tehetett volna proletárrá a másikat és mindenki jól élt volna, még pedig, mint maga George oly mesteri módon kimutatta, annál jobban, minél sűrűbb lesz a népesség —

és ez mindaddig folytatódott volna, míg egyszer tényleg minden föld gazdaságilag el lett volna foglalva; vagyis ez a változás mindaddig nem állhatott volna be, míg Kaliforniának nem lett volna körülbelül 100 millió lakosa, paraszt és város-lakó együtt *Ha ugyan* akkor is beállott volna! De ez itt bennünket nem érdekel, mert az ország még ma sem népesült be, távolról sem ennyire.

Mi történt azonban a valóságban? A vasútmágnások és a többi „szárazföldi cápák” a tulajdon jognál fogva, melyet George maga oly ékesszólóan ítél el, az összes földet óriási uradalmakban elfoglalták, amennyire az gazdaságilag egyáltalán kihasználható volt, sőt *jóval azon túl. És ezt a földterületet elzárták a település előtt.* „Ők inkább vártak — hogy Georgeot idézzem — a jövő értéknövekedésre, semhogy a mostani kihasználást megengednék” és így „a munkabéreknek szükségképp esni kellett”.

Mi történt itt tehát? Mi volt minden baj gyökere! A *nagy földtulajdon*, a földzárlat jogi formája! És így durván hibás következtetés minden földtulajdont elítélni, mivel a földtulajdon *egyik formája* ártalmas. Ez a Henry George főtévedése. Nem veszi észre, hogy *két* teljesen ellentétes földértéktana van neki: Ricardo „természetjogi elmélete” és a Ricardo által minden erővel megtámadott „monopóliumelmélet”.

Es innen ered az ő tévedése gyakorlati téren. Mert az világos: ha a föld természeti monopólium, mivel a megművelhető terület a létező népesség számára természettől túlkevesés és ha minden járadék és minden földérték csak ennek a ténynek a következménye, akkor csak egy segíthet: *minden* földjáradék s *minden* földérték elvétele az összesség számára valaminő formában, a föld „nacionalizálása” által, miként ezt Wallace és sok más követeli, vagy a járadék eladóztatása által, miként ezt George sokakkal együtt (például Stuart Mill) sürgette. Es nem akarok most afölött vitatkozni, hogy az eladóztatás a legjobb eszköz-e vagy nem.

De ha a föld monopolizálás által létrejött monopólium, a nagybirtok jogi formájában történt zárlat eredménye, ha a készlet önmagában véve túl bő, de azt egyesek, kevesen, a rája-szorulók elől elzárják, akkor az orvosszer nyilvánvalóan ez: *A föld zárlat feloldása konfiskáció útján, vagy a nyert föld eladása vagy kiosztása a raja szorulók között.* Ekkor a föld-éhínség épp így megszűnnék, mint a mi ostromolt városunkban a gabonaéhínség, mihelyst a parancsnok az uzorást kényszeríti a kizárt gabonát kiadni és normális áron eladni, avagy mihelyst azt konfiskálja és hivatalos őrizetbe veszi igazságos kiosztás végett.

Ugy érzem, hogy ez ellentmondást nem tűrően igaz. És nem látom, hogyan vonhatnák ezt egyes georgeisták kétségbe!

Remélem, kimutattam, hogy Henry George a földjáradék-ról való felfogásában következetlen volt s ennél fogva hamis gyakorlati konklúzióra jut. De nagy szellemeknek még a tévedései is termékenyek. Ha tévednek, arra jó okuk van. És ha az

ember azokat az okokat nyomozza, a problémák mélységébe jut el.

Ha George nem törekedett arra, hogy a föld monopolizálási értékét az ő „természetes értékétől” elválassza, úgy ennek oka nyilvánvalóan az volt, hogy a monopolizálási értéket csak egy időbelileg múló jelenségnek tartotta, egy esetlegességnek, mely egy adott korszakban a bajokat súlyosbítja, de tulajdonképpen nem idézi azokat elő. Hogy így gondolkodott, az a fenti, Kaliforniára vonatkozó idézetből szintén kitűnik. Ott a monopolizálási érték, mint az előre leszámított jövőendő érték jelentkezik, tehát, mint „hozzájárulandó érték, mely a népesség jövőendő növekedésével együtt fog eljönni”.

Tehát azt tételezte fel, hogy a népesség növekedésével a földértékemelkedés elválaszthatatlanul össze van kötve — és a monopolizálás ezt a szükségszerű, kikerülhetetlen földértékemelkedést csak valamivel hamarabb idézi fel. Erről az állásponttól nyilvánvalóan fölösleges volt a monopolizálást külön pontosabban szemügyre venni. Hisz az ő vizsgálata a társadalmi nyomor marandó, lényegbeli, nem pedig múló és esetleges okainak szolt.

Itt jelentkezik mindenekelőtt függősége Ricardótól és elméletétől, melyet oly biztosnak tartott, mint valami geometriai sarktételel, Ricardo teljesen ugyanazt a tant adja elő: a földjárdéknak és a földértéknek szüntelenül növekedni kell, mivel a földművelés egyre silányabb és a piacoktól távolabb földekre szorul, úgy, hogy a határtermék árának tartósan emelkedni kell; amikor is a különbszet a kedvezőbb földek javára mind nagyobb lesz — ez a különbszet az, mely a földjárdék s mely minden földjárdék.

Ha ez a tan helyes, akkor természetesen minden spekulatív fej arra fog törekedni, hogy annyi földet, amennyi lehetséges, tehát minél nagyobb latifundiumokat foglaljon le, hogy a jövő értéket már ma elvegye, vagy legalább is a jövő számára biztosítsa. És így a spekulatív földzárlat a természetes földmonopólium természetes következménye volna.

De ez a tan helytelen és ezért a következtetés is téves. Könnyű kimutatni, hogy a gyarmatterületen a spekulatív földzárlat csak azért lehetséges, mivel a földzárlat a világpiac központjában már létezik, vagyis más szavakkal: a spekulatív földzárlat nem a természetes, hanem a mesterséges földmonopólium, a monopolizálás következménye.

Ugyanis senki sem szerez spekuláció céljából nagy földterületeket, ha nincs alapos kilátása arra, hogy nyerjen rajtuk. Nyerni pedig csak akkor tud, ha a föld megművelhető és a föld csak akkor megművelhető, ha szabad, birtoktalan munkások *elegendő számmal* állnak rendelkezésre. (Rabszolgák importálásának lehetőségéről itt eltekintünk.)

Ez a feltétel azonban gyarmatterületen, vagyis csekély-népességű, nagykiterjedésű országban, csak akkor van adva, ha erős bevándorlás érvényesül kívülről. Ekkor a spekuláns így kalkulálhat: „Ez a darab föld legkésőbb ennyi meg ennyi év alatt be lesz kapcsolva az egyre növekedő világpiacba; a hektár ennyi meg ennyi métermázsza gabonát fog hozni, mely a köz-

ponti piacon legalább ennyi meg ennyi koronát fog jövedelmezni. Ebből levonandó szállítási és előállítási költségekre legfeljebb ennyi meg ennyi; az előállítási költségekbe már be vannak számítva ennyi meg ennyi bevándorló munkás napszámai, kiket mindig lehet bérelni, ha hazájuk munkabéret valami kevéssel túlkínálja az ember. Ezek alapján marad számomra egy legalább is ilyen meg ilyen magas földjára és ez kapitalizálva legalább is ennyi meg ennyi földértéknek felel meg. A föld pedig nekem talajjavításokkal és a lejárt kamatokkal és kamatoskamatokkal és adókkal ennyibe meg ennyibe kerül — következésképp ennyit meg ennyit nyerek rajta. Ez az üzlet jó.”

Ebben a kalkulációban néhány tétel a bevándorlási számok nagyságától némiképp független: a vételár, a hektárhozadék, a szállítási költségek, az őstermék piaci ára. De a többi tétel nagyon erősen függ a bevándorlás nagyságától, nevezetesen a munkabér és mindenekelőtt az idő, melynek le kell folynia, mielőtt az üzlet „realizálódna”.

Csak ha a bevándorlás legalább is az eddigi mérvben folytatódik, számíthat a spekuláns arra, hogy nem fog az eddigiek-nél nagyobb munkabéretet fizetni: minél erősebben ellanyhul, annál magasabb bérekkel kell számolnia — és akkor természetesen a földjára és kapitalizált értéke sokkal csekélyebb, a nyereség sokkal kisebb, mint ahogy feltételezte; sőt negatívvá válhatik: az üzlet veszteséggel végződhetik.

Erre azt lehetne válaszolni, hogy a spekuláns ez esetben a földet megfelelően tovább fogja a műveléstől visszatartani, *liegen, lassen*, ahogyan üzleti nyelven mondják. Ez igen plauzibilisen hangzik és Henry George nyilván ilyesmire gondolt — de egyetlen élesebb pillantás mutatja, hogy ez *teljesen lehetetlen*. A kamatoskamatszámítás tiltja ezt. Bármily csekély legyen is a vételár, bármily alacsonyak legyenek is a földbirtokra nehezedő adók: ha a föld egy igen szerény időtartamnál tovább marad megműveletlenül, könyvelési értéke a kamatoskamatnak a vételárhoz és az adóhoz való hozzáadásával igen hamar oly összegre fog rúgni, mely az eladásnál soha többé nem térülhet meg. Egy tőke 5% kamatoskamattal — és 5% ilyen kockázatos befektetésnél gyarmatorszámban, annak magas kamatlába mellett igazán nagyon szerény kamatozás — 20 év alatt 100-ról 265,33-ra, 30 év alatt 432,19-re, 40 év alatt 704,00-re, 50 év alatt 1146,74-re, 80 év alatt 4956,14-re, 100 év alatt 13.150,13-ra, 6% mellett pláne 34.000-re rúg!

Látnivaló, hogy a spekuláns 1 dollárt fog oly földért fizetni, mely az ország teljes betelepítése mellett 20-at fog érni, ha biztos afelől, hogy az eladás időpontja 20, 30, legkésőbb 50 év alatt be fog következni: ha 80 évig tart, már óriási kárt fog szenvedni és ez esetben óvakodni fog az üzlettől.

A gyarmatország gyors betelepítése pedig egyesegyedül a bevándorlási számtól függ. Ha egy messze kiterjedő, ember-szegény vidéknek a saját népessége szaporodásából kell meg-telnie, akkor ez a legkedvezőbb körülmények között is igen soká tart. Bár a népesség is a kamatoskamatszámítás szerint növekszik, de semmiképp sem 5 vagy pláne 6% „kamatláb” mellett. A német nép legjobb idejében évi 1-4% szaporodást mutatott,

Oroszország (Ballod: *Grundriß der Statistik*, 41. 1.) 1901—05-ben 1,7% születési fölösleget. Adolf Wagner szerint⁴ a legvalószínűbben elérhető maximum középszámban körülbelül 2,8%-ot tenne ki évenként: 3,73% volna az ő számítása szerint a fiziológiailag egyáltalán elgondolható, de valójában alig realizálható maximum, kiszámítva azt a legmagasabb egyáltalán lehetséges szaporodásból és a legkisebb egyáltalán lehetséges halálozásból. De még ez esetben is minden spekulációra szerzett földnek a könyvelési értéke óriási mértékben erősebben növekednék, mint a népesség.

Földdel való spekuláció tehát nyilvánvalóan gyarmatorszámban csak akkor lehetséges, ha kívülről erős bevándorlás történik.

Egy ilyen bevándorlást észlelt abban az időben Henry George az Egyesült Államok Keletéről és Európából Kaliforniába. Ezt úgy ő, mint a telekspekulánsok, nyilván „természetes” jelenségként fogták fel. Mint valami magától értetődő, *minden időben szükségkép adott* tűnt fel neki, mint egy a kalkuláció és a spekuláció számára mindig konstans számítási tényező, vagyis mint a régi országok „túlnépesedésének” magától értetődő következménye.

De éppen ez volt az a tévedés, mely George egész felfogását az igazi céltól elterelte. Ez a vándorlás éppen nem „természetes”, éppenséggel nem azon alapszik, hogy a kivándorló csapatok hazái túlnépesek, hanem ez a kivándorlás tudvalevőleg a különben is legemberszegényebb vidékekről történik, *Európa* nagyon gyéren benépesített *nagybirtokos telephelyeiről*, mint következménye nem az abszolút népességsűrűségnek, hanem a *földzárlatnak*, a föld monopolizálásának a nagyföldbirtok által. A földzárlatnélküli paraszti kerületekből, dacára sokkal nagyobb népsűrűségüknek, a kivándorlás tudvalevőleg igen csekély.

Ezt Henry George nem láthatta, ő csak íreket, németeket stb. látott az országba jönni; az ő számára jövetelük nem volt probléma. De számunkra Európában a kivándorlás egy mind nehezebb probléma lett, mert szántóföldjeinken a munkáskezek hiányoztak s mert a kivándorlók Amerikából a legsúlyosabb versenyt okozták számunkra és ezért fedeztük fel mi Európában — von der Goltz volt az első — azt a ma már kétségbe nem vont törvényt, hogy a vándormozgalom a nagybirtok négyzetével egyenes arányban növekszik.

Ezzel bebizonyítottunk tekinthetjük amaz állításunkat, hogy a gyarmatorszámban a föld spekulatív zárlata csak akkor lehetséges, ha a régi országokban a történelmileg átvett zárlat már fennáll, vagy más szavakkal: a spekuláció nem a természetes, hanem a mesterséges földmonopóliumnak a következménye.

Ez volt a spekulatív földzárlat *oka* Kaliforniában: a George által vádolt tulajdonjog csak *feltétele* volt. Ha a bevándorlás nem érvényesült volna ilyen erővel, a jog bátran fennállhatott volna: senki nem élhetett volna vele.

⁴ *Grundlegung der politischen Ökonomie*. Leipzig. 1892. I. 509 l.

Ha így amaz elméleti tévedés legmélyebb gyökeréig eljutotunk, amelybe George esett, ezzel annál jobban felkészültünk arra, hogy gyakorlati javaslatát, „orvoszerét” megkritizáljuk.

Ha igaz a diagnózis, hogy az egész társadalmi baj a föld természettől fogva túldús készletének monopolizálásán alapszik, akkor elutasíthatatlan az a logikai következtetés, hogy csak a földzárlat feloldása, vagyis a nagybirtok felosztása, belső telepítés által, vezethet gyógyulásra. De mi többet akarunk. Be akarjuk bizonyítani, hogy ez az elméletileg ki nem elégi tőén alábástyázott gyakorlati javaslat még akkor is eltévesztené célját, ha keresztülvihető volna.

En ugyanis keresztülvihetetlennek tartom. Mert ez a rendszabály az összes földtulajdonosokat megtámadja és ezek a legtöbb országban a népesség óriási többségét alkotják. Utópia azt remélni, hogy ezeket a tömegeket, bárminő jó érvekkel is, meg lehetne nyerni egy oly reformnak, mely legközelebb fekvő érdekeik ellen irányul. Ezzel szemben a belső telepítés javaslata, a nagybirtok felosztása útján, a legparányibb kisebbségeket érinti, például Németországban csak valami 12—13.000 magánbirtokost (Magyarországon nem is 1500 magánbirtokost), vagyis Németországban mintegy egyet ezer ember közül: ez a terv tehát oly biztosan keresztülvihető, mint ahogyan 999 ember eggyel szemben ellenállhatatlan.

De maradjunk a tiszta gondolat mezején. Azt állítom, hogy Henry George egyetlen adója elhibázná célját. *Egyszer keresztül vive önmagát szüntetné meg!* Mert megtörné a földmonopóliumot, amennyiben ez a monopolizáláson, zárlaton alapszik — és akkor rögtön kiviláglának, hogy földérték eme monopolizálási értéken túl csak parányi mértékben létezik: az adó semmit, vagy csaknem semmit sem hozna be.

Ezen állításom igazolására nem kisebb emberre hivatkozhatom, mint magára Henry Geogera: „A ritkán lakott vidéken pedig a farmernek egyáltalán alig volna fizetnivaló adója. Mert az adó, a pusztá földérték után lévén kivetve, egyformán esnék a megművelt és meg nem művelt földre. A felszerelt és megművelt farm épületeivel, kerítésével, gyümölcsösével, termésével és jószágával nem adózna többet, mint ugyanolyan mennyiségű és minőségű használatlan föld. Az eredmény az volna, hogy az üzérkedési érték leszámíthatnék és hogy a megművelt és felszerelt farmoknak semmi adót sem kellene fizetniök, míg a körülöttük fekvő vidék nincs jól benépesítve. Sőt, bár első hallásra furcsának tűnnék előttünk, az összes adózásnak a földértékre való áttevésének hatása az volna, hogy a nehezebb munkát végző farmereket *felszabadítaná minden adófizetés alól*” (I. m. 443. 1.)

Teljesen egy véleményen vagyok! De George nem látja, hogy abban a pillanatban, amikor az adót keresztülvinnék, minden föld „ritkán lakott” volna s ennél fogva nem kellene adót fizetnie, míg az addig kizárt föld „nincs jól benépesítve”. Ő maga mondja néhány lappal előbb: „... e rendszer mellett senki sem akarna használat nélkül földet bírní és a használatától most elvont föld megnyílnék a befektetés számára, A föld piaci ára esnék, a földspekuláció halálos csapást szenvedne, a földmonopólium többé nem fizetődnek ki. Sokmillió hold föl-

det, melyből most a telepeseket magas árak zárják ki, jelenlegi tulajdonosai elhagynák vagy kis áron adnák el a telepéseknek. Még pedig nem a határon, hanem most jól betelepítettnek vélt vidéken. A San Franciscotól száz angol mértföldnyire így felszabaduló föld elegendő volna, hogy még a mai földművelés mellett is egy akkora földművelőnépességet tartson el, mint amely ma az oregoni határtól a mexicói határig terjed, ami 800 mértföldnyi távolság. Épp oly igaz volna ez a legtöbb nyugati államról és nagymértékben a régiebb keleti államokról is, mert még Newyorkban és Pennsylvániában is ritka a népesség a földhöz képest. Sőt még a sűrűn lakott Angliában is az ily eljárás sokszázereznyi holdat nyitna meg, melyek most magánparkok és vadászterületek.”

„Mert az az egyszerű eljárás, mely szerint minden adó a földértéken nyugodnék, hatás tekintetében annyi volna, mint a földet árveréssel annak eladni, aki az államnak a legtöbb földbért fizeti. A föld utáni kereslet szabja meg annak értékét, ha tehát az adót így vetnék ki, hogy az csaknem felemésztené ezt az értéket, annak, aki használás nélkül akarná megtartani földjét, körülbelül annyit kellene fizetnie, mint amennyit megérne annak, aki használni akarná.” (I. m. 430—431. l.)

Eddig George. Többre nincs szükségünk, hogy bizonyításunkat bevégezzük. Minden adva van. Az egyetlen adó rendszere alatt nemcsak minden ma megművelten föld művelés alá vonatnék, hanem minden olyan föld is, melyet ma meg nem felelő intenzitással művelnek meg. De ezen feltételezés alatt még „a sűrűn lakott Angliában is” nemcsak azok a százezer acre-ek válnának szabadokká, „melyek most magánparkok és vadászterületek”, hanem sokmillió acre is, melyet ma nagyon is extenzíve nagyüzemekben használnak ki. És ez egyaránt igaz Németországra, Ausztriára, Itáliára s a világ minden nagybirtokosállamára nézve. Az egyetlen adó behozatala tehát mindenütt ama meg nem művelt vagy tökéletlenül megművelt földeknek olyan óriási tömegeit dobná piacra, hogy minden megművelt föld adója nullra süllyednék. Mert a kereslet a felszabadított földeken évszázadokra jóllakhatnék, a kínálat óriási volna; és ily viszonyok között az ár tudvalevőleg nagyon mélyre süllyed, esetleg olykor nullra is.

A városokban sem volna másképp, amit Henry George nem ismert fel. Itt a monopolértéket csak az tartja, hogy az építési területen belül és mindenekfölött e körül, a hírhedt „keskeny körben”, minden telek el van zárva az építési tevékenység és szükséglet elől.

Nos erről a zárlatról is tökéletesen ugyanaz áll, amit az imént a gyarmati tulajdonról mondtunk: csak erős bevándorlás mellett lehetséges és ez csak a gabonaföld messzemenő zárata mellett. A városi telkek magas vételára mellett tehát a spekulációnak itt még sokkal gyorsabban és súlyosabban össze kellene omolnia, mihelyst a bevándorlás megszűnik a faluból, mivel a földművesproletariátus szabad földhöz jutott.

Itt is az egyetlen adó behozatala a városi telkekre a monopolizálást azonnal lehetetlenné tenné. Minden telek a városban és körülötte azonnal az építési piacra kerülné és itt is a kínálat a keresletet annyira felülmúlná, hogy a monopolérték nullra

súlyedne és csak a differenciális járadék néhány csúcspontja maradna meg, melyek szintén csakhamar morzsákra aprózódnának fel, ha nincsenek többé munkások és alkalmazottak, akiknek meg kell keresniök az árúraktárak tulajdonosainak profitját, melyből azok magasabb bérüket fizethetik.

Röviden összefoglalva: a föld magában véve, a „természet-től” *szabad jószág*, mint a levegő és a víz, mert oly mennyiségben áll rendelkezésre, hogy a legnagyobb elgondolható szükség-letről évezredekre gondoskodva van: a szabad javaknak pedig nincs áruk és értékük. Ha lehetne a levegőt monopolizálni, akkor értéke volna, és monopolistái számára minden nekik tetsző többletértéket jövedelmezne. Szerencsére a levegőt nem lehet monopolizálni. De a földet lehet monopolizálni és ezért van ennek a szabad jószágnak értéke és ezért juttat járadékot. Ha a monopolizálást megtörjük, akkor újra szabad jószág, nincs többé értéke *és ennél fogva értékét nem lehet többé eladóztatni*.

Maga Henry George foglalkozik az általunk javasolt tervvel, még pedig: *A gyógyszer* című könyve első fejezete „A közönségesen javasolt gyógyszerek elégtelensége.” hatodik szakaszában, hol a „föld általános felosztásáról” beszél. A nagy íróval szembeni tiszteletünk követeli, hogy érveivel foglalkozzunk, annál is inkább, mivel mai betűkövetői újabakat nem tudnak produkálni.

Azon érvek, melyekkel itt George a belső telepítést megtámadja, mindenekelött két olyan tévedés, melyeket, mint a hiányos Ricardo-féle elméletet, a régibb teoretikus közgazdaságból vett át s amelyek kiirthatatlanoknak látszanak lenni, mivel minden cáfolat ellenére újra meg újra felütik a fejüket. Ez a két összefüggő tévedés: először, hogy a nagyüzem a mezőgazdaságban a kisüzem fölött technikailag és gazdaságilag fölényben van (magasabb rentabilitás által); másodsor, hogy eme fölényességével azt leversenyezi és *ezáltal koncentrálódik*. Mindkét állítás abszolúte hamis. Az első felfogást ma már úgyszólván mindenki teljesen feladta: minden tény ellene kiabál. A másik pedig egy tarthatatlan analógia útján való következtetés az ipar viszonyaiból. Egy versenytársat csak súlyedő árak mellett lehet lekonkurrálni, mint ez az iparban a szabály, de nem emelkedő árak mellett, melyek a mezőgazdasági termelést jellemzik. Ezt a kérdést itt tüzetesebben nem fejtegethetem. *A Grundgesetz der Marxischen Gesellschaftslehre* (Berlin, 1903.) című munkám VII. fejezetében részletesen kimutattam és remélhetőleg kimerítettem ezeket a dolgokat. És ezzel megdőlt George véleménye, hogy az egyenlő földtulajdon bevezetése után újra nagyföldbirtoknak kellene előállni s így eme rendszabály nem volna tartós; éppígy megdőlt amaz állítása is, hogy ez a rendszabály „a felosztandó hozadékot csökkentené”. Egy kisbirtokba felosztott országnak hozadéka, úgy a nyers, mint a tiszta hozadéka, különben egyenlő körülmények között, sokkal nagyobb, mint egy nagybirtokos országé. Erre nézve a legújabb időben

⁵ Közelebbit l. erre nézve *Theorie der reinen mid politischen Ökonomie* című könyvemben. Berlin. 1910. 422. és köv. 1.

Keup és Mührer Posen és Nyugatporoszország telepes községeiből meszerű számokat tettek közzé.

George továbbá azt állítja, hogy a szóban forgó rendszabály által nem érjük el a célt, a jövedelem igazságos elosztását. „A földjáradék ezáltal nem lesz kisebb, tehát a munkabér ezáltal nem emelkedhetik. A vagyonos osztályok nagyobb kiterjedéshez juthatnak, de a legszűkebb osztályok helyzetét ezáltal nem lehet megjavítani.”

Tudjuk, hogy mit tartunk erről az állításról. Csak úgy érthető, ha arra emlékezünk vissza, hogy George még mindig a Ricardo-féle elmélet követőjének tartotta magát, bár azt elhagyta. Az állítás csak akkor igaz, ha a föld természetes, nem pedig zárlat által előidézett monopólium. Minthogy az utóbbi eset forog fenn, a földjáradék nemcsak csökkenne, de egyenesen nullra esnék és a munkabér nemcsak emelkednék, de végtelen magasra emelkednék.

Ezt maga Henry George könnyen kiszámíthatta volna, ha komolyan vette volna azokat a számokat, melyeket ő maga később felhoz: „Ha egy személy birtokában levő föld mennyisége korlátozottnak a végrendeletek és öröklések szabályozása vagy fokozatos átló által és Nagybritannia néhány ezer földbirtokosa, két- vagy hárommillióra szaporodnék, e két- vagy hárommillió ember nyerne. Azonban a többiek semmit sem nyernének. Nekik csak annyi részük volna a földtulajdonnak jutó előnyökben, mint ezelőtt.” (I. m. 324. 1.)

Két-hárommillió új földtulajdonos Angliában: honnan jöjjenek ezek? Ilyen számokat könnyen ír le az ember, ha az Egyesült Államok kolosszális viszonyai lebegnek a szemei előtt, de súlyosabban esnek latba, mintsem George gondolta volt. E pillanatban az egész Nagybritanniára vonatkozó adatok nincsenek kezemben, hanem csak az Angliát és Waleset illetők, melyekre az összterület fele és a lakosság háromnegyedrésze esik. Az agrár művelhető terület itt kereken 11 millió hektárra rúg, tehát a jó talaj, a vásárlóképes piac és a földművelés magas standardja mellett maga befogadhatná azt a 2—3 millió földtulajdonost, akiket George az egész országra számít. Nos, itt 1870-ben, mikor munkáját írta, már többé biztosan nem volt egymillió földmunkás (1881-ben kereken 830.000 volt, 1901-ben már csak 609.000 tíz éven felüli férfiföldmunkás, ezek közül csak 406.000 munkás 20 és 65 év között).⁶ Ez 1901-re vonatkozólag talán 350.000 családot, 1870-re legfeljebb 6—700.000 családot jelent. Hogy tehát 2—3 millió új földbirtokost telepítsenek le, ehhez mindenképpen Anglia összes mezőgazdasági munkásait kellett volna paraszttokká, átalakítani, akiket fejenként 1 hektár, azaz családonként 5 hektár földdel nagyon gazdagon láttak volna el. Ezzel természetesen a megművelhető föld maradéka is a telepítés számára szabaddá vált volna, mivel a nagybirtokot nem lehet munkások nélkül megművelni, vagyis további 7 1/2 millió hektár, elegendő föld másfélmillió család számára, melyeket lassanként a városokból kellett volna visszaédesgetni a falura. Tehát csakugyan, hogy Georgeot idézzük, „a többiek semmit

⁶ *The Land, Report of the Enquiry Committee*, London, 191). 32. 1.

sem nyernének?”, „nekik csak annyi részük vobra a földtulajdonnak jutó előnyökben, mint azelőtt?”

Ha a hiányzó parasztnépességet egy csapásra ki lehet vonni a városokból, ami természetesen lehetetlenség, akkor ezzel az egyetlen csapással a kereslet a városi munkapiacon körülbelül 3 millió fővel, kettőt számítva egy családra, és a városi lakáspiacon 1 $\frac{1}{2}$ millió családdal tehermentesíttetnék és a városi munkabérek éppoly óriás mértékben emelkednének, mint a városi lakásbérek csökkennének.

De ugyanez menne végbe a valóságban akkor is, ha 7 $\frac{1}{2}$ millió városi munkás, családtagjaikat beleértve, nem rögtön vándorolna vissza a faluba. Néhány százezer azonnal elfoglalja a szabaddá tett földet; már ez maga óriási mértékben tehermentesíti a munka- és lakáspiacot: a bérek azonnal érzékenyen emelkednek, a lakásbérek csökkennek. Továbbá azonnal emelkedik az iparcikkek utáni kereslet a parasztközségről, akik nem kevesebb österméket kínálhatnak — mint George feltételezte —, hanem sokkal többet s ez újabb keresletet jelent ipari munkások után, miközben a kínálat esett, ami újabb munkabéremelkedésre vezet.

Később az is kitűnik, hogy többé nem vándorolnak a földmunkások az iparba, mivel a mezőgazdaság összes sarjadékának nemzedékekre helye van az ország földjén. Következésképp a városi telekspekuláció számvetése a hamis idő és kamatoskamatszámítás következtében léket kap. A városi telekspekulációt, mint kilátástalant, azonnal fel kell adni, mihelyt kiviláglik, hogy a nagyvárosoknak bevándorlás útján való gyarapodása nem megy tovább a régi mértékben; az összes építési telkeket ki kell a zárlatból engedni és a lakásbérek a házak építési értékének színvonalára esnek. És a munkabérfeltartóztathatatlanul tovább emelkedik, mivel egyre újabb és egyre vagyonosodóbb parasztközségről, egyre növekedőbb keresletet fejtenek ki ipari munka után, míg az ipari munkásság legfeljebb a saját születési feleslegével szaporodik: mert valójában sokan fognak falura menni, hogy szabad parasztközségről legyenek. Úgy látom, hogy mégis az összes *dolgozóknak* ezúton nagyobb részük lesz a földtulajdonosoknak jutó előnyökben, ha nem közvetlenül a falun, akkor közvetve a városokban, mint lakásbérlőknek és a munkabér élvezőiknek.

Ez a folyamat Angliában és Walesben sok nemzedéket venne igénybe, mielőtt az ország egyszer igazán teljesen el volna foglalva és a technika *mai* szintjének megfelelően ki volna használva. De mi lesz azután? — kérdi George: — „És ha, ami nyilván lehetetlen, a földet becsületesen szétosztanák a nép között, egyenlő részekben és törvények hozása vetne gátat a koncentráló törekvéseknek azáltal, hogy egy bizonyos mennyiségnél többet bírni tilos volna, mi lenne a népesség szaporodása után?” (I. m. 324. 1.)

A koncentráció felé vivő tendenciáról már beszéltünk. Ez nem létezik, legalább is nem a nagyüzem gazdasági fölényéből. Ott, ahol nagybirtokosok kisbirtokosok földjeit megveszik, ez szociális és politikai okokból történik — ebben minden szakember egyetért —, nem pedig gazdasági okokból; nem azért, mert a föld az ő kezeikben többet hozna, hanem dacára annak, hogy kevesebbet hoz. Rendszerint gazdag emberekről

van szó, akik „megengedhetik maguknak”, hogy birtokukat drágán kikerekítsék, presztízs-okokból, vadászati okokból, a politikai befolyásolás okaiból, a kisszomszédok elleni ellen-szenvből stb., bár a vételár nagyon csekély kamatot fog hozni. Ha a nagybirtok már előbb nem létezett volna és tulajdonosait nem tette volna túlgazdagokká, akkor koncentráció által sohasem állna elő. Ez bizonyos és éppoly bizonyos, hogy nem állhatna újra elő, ha egyszer megszüntetnék.

Ami pedig a népesség szaporodásától való félelmet illeti, hogyan jön Saul a próféták közé? Hogyan jön Henry George, a Malthus-féle jövedelmek legeredményesebb lerombolója, maga is ilyen malthusi aggodalmakhoz? Bármiként legyen is, itt is Georgeot George ellen védelembe akarjuk venni.

Mindenekelőtt a szabaddá tett föld már az angol mezőgazdaság mai intenzitása mellett több nemzedékre elég volna. Ha a kiegyenlítődés az első viharos jelenségek után tényleg egyszer lefolynék, vagyis mihelyt a városi munkás reális jövedelme a szabad paraszttal egyenlő fokra jutna (ez a George munkabérelmélete, tehát semmi ellenmondás!), lejátszódnék az a folyamat, melynek mindenütt végbe kell menni, mely a falusi népesség sarjadékának egy részét a városokba viszi oly céllal, hogy az egyre virágzóbb mezőgazdaságnak javakat és szolgáltatásokat produkáljon. Angliának és Walesnek alig van évente 1%-nál nagyobb népszaporodása (1,03 a két utolsó népszámlálás között), ha ebből még egy tekintélyes rész a városba megy, akkor a falusi népesség gyarapodása igen lassú és a földterület igen sokára elegendő.

„De ennek mégis csak vége lesz egyszer!” Talán — de a folyamat határát nem lehet előre látni. Van a talajkapacitásnak egy törvénye, melyet List és Carey fedeztek fel, s melyet Henry George ismer és elismer. „Amint a föld megművelés alá kerül és a népesség szaporodásával alacsonyabb rendűről magasabbrendű, vagyis intenzív megmunkálás alá kerül, a birtokok terjedelme csökkenni kezd. (I. m. 322. 1.) Mi, mint a parasztcsalád kezdetellátását 1 hektárt számítottunk fejenként, 5 hektárt családonként és ez igen magas részesedés volt, mert a paraszti önállóság *Nyugateurópában* ma sokkal kisebb területen, családonként 2 hektárnál, kezdődik.⁷ Tegyük tehát fel, hogy Angliában és Walesban a szükséges földterület a kultúra haladásával 1,0 hektárról 0,5-re szállna le fejenként, vagyis 2,5-re családonként, ami valószínűleg *átlagban* már ma elegendő volna, akkor az országban többé nem 11 millió, hanem 22 millió mezőgazdasági népesség számára volna hely és míg ezek a tömegek létrejönnek, évszázadok, talán évezredek múlnak el, még ha a szaporodás olyan erős marad is, mint jelenleg, amit senki sem tudhat előre. És akkor a parasztnak talán már csak 1 hektárra lesz szüksége családonként. Mindenesetre nincs érdekünk ezen tovább gondolkodni. Néhány évszázadnál távolibb időre igazán nem kell, hogy a közigazda számításait feszítse; azt senki erősebben nem hangsúlyozta, mint George Malthusszal szemben.

⁷ *Politik der Grundbesitzverteilung in den grossen Reichen. Veröffentlichung des kgl. Preuß. Landes-Ökonomie-Kollegiums.* Berlin, 1917. 37. 1.

Ezzel minden komoly érvet elintéztünk, melyet George a nagybirtok felosztása ellen felhoz — egy-két tény kivételével, melyeket jobb lett volna, ha nem hoz fel. Itt tisztán lehet látni, hogy mily könnyen vakulnak el még legelsősorú elmék is ott, ahol elfogultak. Néhány tényt hoz fel, amelyekből annak kellene kitűnni, hogy a föld messzemenő felosztása nem nyújt olyan nagy előnyöket, miként ezt hívei feltételezik, még pedig Franciaországból, Belgiumból és Hollandiából meríti érveit. És itt egy gonosz *quiproquot* követ el: felcseréli az *üzemek* felaprózását a *tulajdonéval*. Megmutatja, és joggal, hogy itt a munkásokat a bérlők és a bérlőket a tulajdonosok különösen keményen zsákmányolják ki: de ez nyilván mit sem bizonyít oly rend ellen, melyben maga a *tulajdon*, és nemcsak az *üzemek*, szét van osztva — mert itt nincsenek sem munkások, sem bérlők, hanem csak tulajdonosok.

Szükséges-e ezek után külön megcáfolni George ama mai híveit, kik mesterük hűséges betűkövetői lévén, az ő érveivel harcolnak. Azt hiszem, ez immár feleslegessé vált. Csupán egy kérdést hangsúlyoznak ők erősebben, mint a mester: hogy történjék meg a nagybirtok felosztása?

Ezt a pontot kívánom még tisztázni.

Nos, egyszerűen úgy, mint Poroszországban, az olyan földek piaci áron való megvásárlása útján, melyeket eladásra kínáltak. Egész békésen, minden kisajátítás és általános rendszabály nélkül, minden körülményes és nyakatekert törvénykezési elv mellőzésével — *de gyors és nagyarányú legyen a vásár*.

Azonban, azt válaszolja erre némely George-tanítvány, ha a teljes értéket kifizetjük a földért, akkor az új parasztot megterheljük a teljes földjáradékkal és így nem jut semmi előnyhöz. Erre azt válaszolom: hogy ez tévedés. *A parasztbirtok mindenütt értékeesebb a nagybirtoknál*, mivel a belefektetett nagyobb szorgalom és gondozás folytán magasabb a nyershozadéka, sőt a parasztbirtokos takarékosabb gazdálkodása mellett a tiszta hozadék is növekszik. Ez a többletérték pedig rögtön az újparaszt zsebébe folyik.

Később, ha ezt a rendszabályt egy ideig kellő gyorsasággal viszik keresztül, *rohamosan sülyed a még parcellázatlan nagybirtok értéke*, még pedig gyors és széleskörű intézkedés mellett, oly mértékben, amilyenben meglazul a földzárlat. Ha csak egytizedét osztottuk fel a földnek, máris letelepítettük a földmunkások háromtizedét, és akkor a megmaradt nagybirtok kilencztizedrészének be kell érnie a megmaradt mezőgazdasági munkásság héttizedével, ami természetesen a munkabérek emelkedésével, *a földjáradék és földérték csökkenésével* egyértelmű. Tehát minél többet veszünk, annál olcsóbban vásárolunk és a nagybirtok területének utolsó kétharmadát ingyen lehetne megkapni, ha a könyörület vagy az igazságérzet nem nyújtana neki kártalanítást. Mert az összterület egyharmada felszívja a mezőgazdasági munkásság összességét. Az immár megdönthetetlen tapasztalati tény, hogy a parcellázott nagybirtok mihamar megháromszorosodott népességét

képes eltartani — míg a munkáskéz nélkül szűkülő nagybirtokmaradékok elértéktelenednek. Már rég bekövetkezik a nagybirtok csődje, mielőtt az utolsó munkást letelepítik, — hacsak az állam nem segít rajta —, amit melegen ajánlanék, hogy a belső küzdelmek „kövér perét” elkerüljük, mely mindig drágább a „sovány egyezségnél”. Jobb a régi hódító uraknak és jogutódaiknak megfizetni az utolsó hadi kárpótlást és békében felszabadulni, mint őket a kétségbeesésbe kergetni és talán egy forradalom vértengerén keresztülhajszolni a társadalmat. Ez emberségesebb és olcsóbb is.

Ezzel, azt hiszem, eloszlattam — még pedig szigorúan George szellemében — követőinek utolsó kételyét is. Mindezekkel Magyarország útja is adva van, melynek ismert súlyos bajai latifundiumainak s birtoktalan mezőgazdasági munkásainak abnormis számából erednek.

Mindenekelőtt azt az óriási méretű földnélküli munkásságot és törpeparasztságot kellene a legelmaradottabb latifundiumok felosztásával földhöz juttatni. És ezzel megindulna az a meggátolhatatlanul előrehaladó folyamat, melyet a sokkal sűrűbb népességű Angliában szemléltünk s minden kisebb nagybirtok munkás nélkül maradna és parcellázásra kényszerülne, a városi munkabérek nőnek, a házbérek csökkennek, míg be nem áll az az egyensúlyállapot, melyben a városi munkás ugyanazt a reális jövedelmet nem éri el, melyet a szabad, alig eladósodott, jó földön gazdálkodó paraszt élvez.

Ez tehát mégis egy mindenki számára és nemcsak kevesek számára érvényes rendszabály volna, egy valóban demokratikus és radikális követelmény és *nem* „a jogfosztottak kisebbségének protezsálása a többséggel szemben”, mint ezt némely George-követő állítja.

Magyarország polgári radikális balpártja a jó úton van. Ne térítse el magát arról sem barát, sem ellenség által. Ha Henry George, a nagy igazságkereső ma élne, ömellette foglalna állást betűinek követőivel szemben.

El az útból a földzárlattal! *Sub hoc signo vinces!*

Benda Jenő: Az uszító sajtó.¹

1.

A világháború első napjaiban a háborús lázban égő franciák még megtapsolták a népszerű orosz nagykövetet: Izvolszkyt, amikor a nagy nyilvánosság előtt kijelentette: „Ez az én háborúm!” Most, három háborús esztendő múlhatatlan szenvedései után, amikor arról van szó, hogy ki okozta ezt a világkatasztrófát, már senki sem veri hasonló arroganciával és az emberiség jobb érzését arculcsapó szemérmertlenséggel a mellét. Mindenki inkább másra igyekszik rámutatni: „Ez az ő háborúja!” Mi az ententeot vádoljuk, az entente pedig a mi vállunkra akarja áttolni a felelősséget. Németországban azt mondják, hogy a francia revancheörület és az angol imperia-
lizmus fogtak össze a germánság megsemmisítésére. A franciák és az angolok viszont a német militarizmust okozzák és azt állítják, hogy ők a kis nemzetek szabadságáért küzdenek. Itt a Monarchiában a pánszlávizmus számlájára szeretünk írni minden bajt, a pánszlávok viszont azzal vádolnak bennünket, hogy elnyomtuk a nemzetiségeket, meg akartuk semmisíteni Szerbiát és ezzel adtunk okot a háborúra. A papok a világ fokozódott romlottságát, a szocialisták a kapitalizmust, a világpolgárok az önzésében és hiúságában elvakult nacionalizmust idézik a lelkiismeret ítélőszéke elé.

Ebben a perben mindenki bíró akar lenni és senki sem vállalja a vádlott szerepét. Egy ponton azonban megegyeznek az elkeseredett ellenfelek: az entente és a központi hatalmak közvéleménye, a radikálisok és a reakcionáriusok, a szocialisták és a klerikálisok legsűrűbben és legszívesebben vádolják a sajtót. A másik ország és a másik világnézet sajtóját természetesen. Ez a sajtó izgatott a háborúra. Ez a sajtó hintette el a nemzetek között a gyűlölködés és a bizalmatlanság magvát. A toll, igen, a véres toll volt a legfőbb oka annak, hogy ez a katasztrófa rászakadt az emberiségre!

Ebben a perben az a különös, hogy mindenkinek van egy kis igaza. Amiből az következik, hogy alapjában véve senkinek sincsen igaza, többé vagy kevésbé mindenki bűnös abban, ami történt és senkinek sincsen joga arra, hogy teljesen elhárítsa magáról a felelősséget. Vilmos császár ezt így fejezte ki egy beszédében:

— Nem irigylem azt a férfiút, akinek a lelkiismerete felelő ezért a háborúért. Én nem vagyok az! Úgy vélem, hogy a történelem felment ez alól a gyanú alól. Európa minden civilizált

¹ Szerzőnek *Az uszítók* című sajtó alatt levő kötetéből.

férfia részese a háború felelősségének, még pedig minél nagyobb az állása, annál nagyobb a felelőssége is. Azt hiszem, az eljövendő nemzedék a felelősséget igazságosabban fogja elosztani! Igen! Igazságosabban kell osztoznunk a felelősségben! És ebben az osztzkodásban a sajtónak is vállalnia kell a felelősségből a maga részét. De csak annyi és nem több felelősséget, mint amennyi megilleti és nem szabad eltúrníe azt, hogy azok a tényezők, amelyeknek a bűne sokkal nagyobb, mint az övé, őt állítsák oda első és legfőbb bűnbakul a mai és a következő nemzedék elé.

2.

El kell ismerni: a sajtó minden országban valóban szította a háborús kedvet, állandó izgatással és ellenséges uszítással hozzájárult ahhoz, hogy a helyzet egészen a fegyveres döntésig elmérgesedjék. Azonban el lehet-e képzelni azt, hogy ez a sajtó-uszítás egymagában véve elegendő lett volna arra, hogy a nemzetek háborús szenvedélyét felkeltsék, ha a nagy tömegekben már előzőleg nem szunnyadtak volna azok az energiák, amelyek a háborút kirobbantották és amelyeknek vagy előbb, vagy utóbb véres kitörésre kellett vezetniök? A pusztá szó, az elröppenő ige magában véve elegendő lett volna-e ahhoz, hogy két táborra ossza a világot és a világ egyik felét arra bírja, hogy öldöklő és marcangoló dühvel nekiessék a világ másik felének?

Ennek a feltevése is képtelenség. Nyilvánvaló tehát, hogy a sajtó izgatása egymagában nem lehetett a háború okozója. Maga a sajtóusztítás is csak egyik tünete volt azoknak az ősöknek, amelyek a háborúkat okozták. Az ősokokat sokkal mélyebben és elrejtettebben kell megtalálnunk.

Amióta emberiség van, azóta háborúk is vannak. A háborúk pedig mindig abból keletkeztek, hogy az egyik népközösség saját akaratát és saját nyers érdekeinek elismerését akarta rákényszeríteni egy másik népközösségre. A modern államok nagy népcsaládjában sincsen máskép. Az agresszív terjeszkedés modern megnyilatkozását ezen a néven ismerjük: imperialista politika. Gondolkodó és elfogulatlan emberek meglehetősen egyértelműen erre az imperialista politikára mutatnak rá, amikor arra a kérdésre kell felelni, hogy a népek nagy családjában mi okozza a bizonyos időközökben törvényszerűen visszatérő és megismétlődő háborút!

A modern imperializmusban kétféle elemet találunk. Az egyik a nyers gazdasági elem: az imperializmus kapitalista formája. A másik a nacionalista imperializmus. A kapitalizmus, amikor egy bizonyos fejlődési fokon túl úgy érzi, hogy a belföldi piac már nem elégséges arra, hogy mindig mohó profitéhségét táplálja, idegen, szűz területek felé nyújtja ki a csápjait és eközben összeütközésbe jut más államok hasonló célú kapitalizmusával. A nacionalista imperializmus pedig a népek túlfűtött nemzeti hiúságából táplálkozik. Minden nemzet saját fajtáját tartja a föld legelső népének és egészen természetesen találja, hogy idegen fajok és idegen nemzetiségek fölött uralkodjék. A kapitalista imperializmus célja: a gazda-

sági kizsákmányolás. A nacionalista imperializmus célja: a nemzeti elnyomás. Ez a kétféle imperializmus azonban mindenkor együtt és egybeolvadva jelentkezik: a kapitalista imperializmus nacionalista jelszavakkal nyeri meg céljai számára a nagy tömegeket, a gazdasági kizsákmányolás színes és ragyogó nemzeti frázisok köntösébe öltözik.

A nemzetközi jogrendet az egymást keresztező imperializmusok teszik bizonytalanná. Abban a világban, melyben minden állam imperialista politikát követ, minden államnak oka van arra, hogy a másiktól féljen. Innen a fegyverkezés örült versenye, innen a szövetségi politika rendszere, innen minden államnak az az irigy és ideges féltékenysége, mellyel minden más ország erőgyarapodását saját maga veszedelmének és saját maga fenyegetésének érzi. Minden államnak van egy vagy több „öselessége”, amelyiktől fél és amelyik ellen a vad gyűlölködés erélyével készülődik, addig, amíg a túlhajtott fegyverkezés szinte automatikusan felidézi a háborút, mert elkövetkezik az a pillanat, amikor az ágyúk maguktól is elsülnek.

A gyűlölködésnek, a féltékenységnek, a kapitalista kapzsiságnak és a nacionalista nagyzásnak gyászos és veszedelmes rendszerével állunk itt szemben. Ez a rendszer elkerülhetetlenné teszi az örökös háborús készülődést és szükségszerű, megismétlődő csapássá avatja a háborút.

3.

A modern, demokratikus államokban az állam sorsára és így a békés és a háborús politikára is döntő befolyása van a közvéleménynek. Volt olyan korszak is, amikor a közvélemény egyáltalán nem szólt bele az állam sorsának az irányításába. Ezt a inunkat a nagy tömegek elhatározásának tökéletes kizárásával teljesen elvégezték az uralkodók, a kormányok és az állam külső érintkezését közvetítő diplomaták. Jellemző dolog: éppen ez az antidemokratikus korszak volt az, amelyikben leggyakrabban fordultak elő a háborúk. Ami azt mutatja, hogy a demokratizmusnak és a nagy tömegek akaratának mégis mérséklő és gátoló hatása van a háborús kedvre. Ma azonban már túl vagyunk azon a korszakon, amikor az uralkodó személyes elhatározása, személyes haragja vagy személyes ambíciója, a kormányok ostobasága vagy gonoszsága egymagában elégséges volt arra, hogy egymással nem törődő ártalmatlan népek gyűlölködő haraggal essenek egymásnak. A modern államok mai, sokrétű, komplikált összetétele mellett az uralkodók és a kormányok elhatározása mögött, mint hatalmas döntő tényező, ott áll a milliók akarata és a milliók kívánsága is.

Milliók hajlandóságai ellenére békében is lehetetlen kormányozni. Háborút csinálni meg éppen képtelenség. A modern állam hadüzenete bonyodalmas tényezők összehatásának az eredője s e tényezők közt nem utolsó a közvélemény. A hivatalos kormányzatok békebontása mögött mindig ott található a nagy tömegek imperializmusa, a kormány agresszív, terjeszkedő politikáját a maga szenvedélyeivel támogató és erősítő imperialista közvélemény.

Minél demokratikusabb egy ország, annál fontosabb és

jelentősebb szerephez jut benne ez a közvélemény. Természetesen: a közvélemény súlyával együtt gyarapodik a sajtó fontossága és a sajtó felelőssége is, azonban nem szabad szem elől téveszteni: a közvéleménynek nem a sajtó az egyetlen és legfontosabb irányítója. Ezt a közvéleményt is a társadalom struktúrájából eredő végzetes és ellenállhatatlan erők teremtik meg a saját képükre. Az emberek lelke és világnézete a kapitalista érdekeket szolgáló nacionalista imperializmus igényei szerint formálódik ki már akkor, amikor a sajtó még a legkisebb hatást sem gyakorolhatta erre a lélekre és erre a világnézetre.

Gondoljunk az iskolára, melynek hatásait a legtöbb ember egy egész életen keresztül sem tudja levetkőzni magáról. Az emberek lelkét már ez az iskola is az imperialista politika délibábjai iránt való fogékonyságban neveli. Ezt a tanítási rendszert úgy hívják, hogy „hazafias szellemű nevelés”. A valóságban ez nem azt jelenti, hogy azt a gyermeket okos, munkás és türelmes hazaszeretetre oktatják, hanem azt, hogy az ábécé betűivel egyszerre megtanítják arra, hogy meggyűlölje és lenézzék a másokat, az idegen emberek hazáját. Megtanítják arra, hogy az ő hazájának van egy ősellensége (néha több is) és neki mindig részen kell lennie, mindig készen kell állnia arra, hogy egyszer csak bekövetkezik ezzel az ősellenséggel a végső leszámolás. A francia iskola a *revache*-ra nevelt, a szerb iskola, a román iskola, az olasz iskola a Monarchia megrablására. A német gyermek jó korán megtanulta, hogy Németországnak sok az ellensége és a germánságnak előbb-utóbb véres harcot kell végigküzdenie a fennmaradásáért, jövődjéért és boldogulásáért.

A sovén iskola munkáját azután folytatják a sovén egyház, a sovén irodalom, a sovén tudomány. Az iskolából kilépő fiatal embert a sovén egyesületek, sovén társadalmi szervezetek egész hálózata fogadja. Franciaországban a hazafiak ligája, Németországban a flottaegyesületek, a szláv világban a sokolegyesületek, Szerbiában a különlegesen balkáni ízű és nevű *Narodna Odbrana*, minálunk egy csomó sovíniszta közművelődési egyesület. Ezek az egyesületek tökéletesen ellentétes elvekkel, óhajtásokkal és követelésekkel állanak egymással szemben. Lényegükben azonban mindannyian ugyanarra az elvre épülnek fel: a szélsőséges, idegen jogot nem ismerő, szenvedélyes és elfogult hazafiság elvére. Az állampolgár keresztülmegy mindezen a hatáson, azután nyakig belecsöppen a politikai pártharcok tusáiba. Ebben a tusában minden egyes párt rá akar lícitálni a másik párt hazafiságára. Ha az egyik félti a hazát, a másik még önála is jobban aggódik érte. Ha az egyik gyűlöli az „ősellenség”-et, a másikban még jobban izzik és még jobban forr ez a gyűlölködés. És ezt így megy tovább, országról-országra, az egyik állam gyűlölködése és fenyegető készülődése megzavarja a másik ország nyugalmát és békés indulatait, nőttön nő a kölcsönös harag és a kölcsönös gyűlölködés. Azok a végzetes és ellenállhatatlan erők, amelyek a társadalom legbelsőbb összetételével függnek össze, így teremtik meg a háborús közvéleményt.

4.

Nos és a sajtó? A sajtónak természetesen el kellett helyezkednie az egymás elleni agyarkodásnak, a gyűlölködésnek, a nagyzó imperialista ábrándozásnak ebben a rendszerében. Egy olyan társadalmi rendszerben, melyben minden háborúra készített elő és minden háborúra uszított, csak éppen a sajtó és csakis a sajtó lett volna másmilyen? Miért lett volna a sajtó más, miért lett volna a sajtó jobb, mint amilyent ez a társadalom megérdemelt! Igen: a sajtó sem hiányzott abból az orchesterből, mely a gyűlölet, a vér, az indulat, a háború harsónait zúgta a világba. De tessék szem előtt tartani: a sajtó csak egy hangszer volt. És mellette egy egész Orchester működött.

Amikor sajtóról és közvéleményről van szó, mindenkinek elsősorban az a hatás jut eszébe, amelyet a sajtó gyakorol „az olvasóra. Ez természetes is, mert hiszen ez a hatás a nyilvánvalóbb és a kézenfekvőbb. Mindenkinek alkalmá volt önmagán is tapasztalni azt, hogy megszokott újságja milyen szuggesztív erővel járul hozzá meggyőződéseinek a kiformalásához. A mi szempontunkból azonban az a hatás a fontosabb, amelyet a közvélemény gyakorol a sajtóra. Ez a hatás a nagyközönség előtt rendszerint el van takarva, minden újság legfelsőbb szerkesztőségi titkai közé tartozik az, hogy a közvélemény megnyilatkozása, mely egy újság elterjedtségének a fokozódásában, vagy az előfizetők és a vásárlók hirtelen csökkenésében nyilvánul meg, milyen hatással van magára a lapra és a lap irányára? A nyomtatott betű szuggesztív ereje nem határtalan. Az iskola, a közéleti nevelés, a világnézetek különbözősége, a társadalmi állással járó érdekeltség bizonyos diszpozíciókat teremt meg az emberekben. A nyomtatott betű szuggesztív ereje csak e lelki diszpozíciók határain belül érvényesül.

Vajjon elképzelhető-e, hogy egy olyan országban, amelyben az egész társadalmi berendezés és az egész közélet a türelmetlen, túlzó hazafiságra és terjeszkedő imperializmusra épült fel, a sajtó ezeket az elveket megtagadja s a népek gyűlölködése helyett a népek megértését hirdesse? Mi lett volna a sorsa Franciaországban egy olyan lapnak, mely bűnös örületnek bélyegezte volna azt a lihegő *revanche*-vágyat, mely az egész nemzetet hevítette, vagy mi történt volna Szerbiában azzal az újsággal, mely nem szolgálta volna a nagy délszláv egyesülés ábrándjait és megértő szeretettel merészelt volna irni a Monarchiáról? Vagy hányan mertek nálunk a *Vesszen Szerbia!* kiáltással szembehelyezkedni? Könnyű eltalálni: az ilyen újságnak egyszerre csak nem lett volna olvasóközönsége, a szerkesztőség hiába hirdette volna a népek testvériségét, nem lett volna, aki ezt a tanítást meghallgassa.

A valóságban a lapok óvakodnak attól, hogy a néphanglattal így szembehelyezkedjenek: a sovén és imperialista közvélemények országaiban a sajtó is sovén és imperialista elveket hirdet és ezzel hozzájárni mindannak az előítéletnek és gyűlölködésnek a fokozásához, mely a népeket egymástól elválasztja és végeredményben a háborúkat okozza.

A modern sajtóban kétféle típust különböztethetünk meg.

Az egyik a nagy, milliós példányszámra törekvő üzletes lapok típusa. A külföldi nagy világlapok példája szerint a sajtó fejlődése ebbe az irányba gravitál. A másik pedig a kisebb példányszámban megjelenő pártlapok típusa. Az utóbbi fajta azért érdekelhet jobban bennünket, mert ma még úgyszólván az egész magyar sajtó ebbe a típusba tartozik. A sajtó kétféle típusa különböző üzleti elvek szerint szerkesztődik. A közvélemény mai összetétele mellett azonban egyik típus sem űzhet mást, csak sovénül hazafias, háborús politikát.

A pártlapok minden véleményüket abból a szempontból szokták megformálni, hogy az milyen viszonyban van a párt-érdekeivel? Láttuk azonban, hogy a pártok — válassza el őket akármilyen elvi szakadók és világnézeti különbség — egy dologban hasonlítanak egymáshoz: leszámítva a szocialistákat és a polgári pártok legszélsőbb radikális szárnyát, mind valamennyien egymásra licitálnak a túlzó sovénységben és az „ősellenesség” ellen való tüzelésben. Ennek a következtetése az, hogy a szocialista és a legszélsőbb radikális lapok kivételével a párt-organumok mind valamennyien a legszélsőbb nacionalizmus vizein eveznek és teljesen a társadalom gyűlölködő és imperialista tendenciáit szolgálják.

A másik, súlyban, jelentőségben, befolyásban egyre gyarapodó típus egészen más hatások alatt kényszerül ugyanerre.

A milliós példányszámra törekvő nagy üzleti vállalkozások újságja eleve kizár hasábjairól minden pártpolitikát. A sajtónak ez a fajtája tisztára kapitalista vállalkozás. A modern lap előállítására egy vagyona kerül és a lapba fektetett pénz, akár csak a más vállalatokba fektetett tőke, a saját jövedelmezőségét és kamatozását keresi. A jövedelmezőség forrása a minél nagyobb elterjedettség, a minél nagyobb eltérj edettségnek pedig az a feltétele, hogy a lap olyan közleményeket hozzon, amelyekben minél szélesebb kör megtalálja a maga igényeinek a kielégítését.

A nagy, üzletes lapoknak két eszközük van erre. Az egyik az, hogy hízelegnek a nagy tömegek nacionalista hiúságának. Külpolitikai kérdésekben a közvélemény meglehetősen egységes. Ugyanazt az ősellenséget gyűlöli, ugyanazt az országot nézi ellenséges, bizalmatlan pillantással. Annak a nagy lapnak minden külpolitikai kérdésben csak a legszélsőbb, legsovénebb álláspontot kell elfoglalnia, hogy a milliók közt sikere legyen, hogy a példányszámait és ezzel a jövedelmeit növelje. Ezért van az, hogy a legnagyobb lapok mindig túlzóan és türelmetlenül sovíniszták. Másik eszközük ezeknek a nagy lapoknak a nagy tömegek érdeklődésének a felkeltésére a szenzáció. Ez a varázseszköz egyformán megnyeri a nagy műveltségű egyetemi tanár és a zsákhordó napszámos érdeklődését. Minél nagyobb, minél érdekesebb, minél több ember érdekeit érintő esemény, annál nagyobb példányszám, annál nagyobb haszon. Képzeltető igazibb és nagyobb szenzáció, mint a háborús veszedelem, vagy maga a háború! Ezért van az, hogy ezek a szenzációhajhász lapok kritikus időben mindig a legszélsőségesebb álláspontot foglalják el és már békében is háborúpártiak.

5.

Az a kapitalizmus tehát, melynek — legalább is monopólista és védővamos, igen befolyásos rétegeiben — érdeke és szándéka a háború, minden felidézett háborús bonyodalomban mint hűséges segítőtársra számíthat a sajtó legnagyobb részére akkor is, ha direkt beavatkozással nem növeli és nem idézi elő a lapok háborús kedvét. A tőkének azonban direkt eszközei is vannak erre a beavatkozásra. A modern sajtó természetrajzának legsötétebb fejezete ez: a sajtókorrupció.

Megtörténik, hogy bizonyos bankérdekeltségek és üzleti vállalkozások lapokat alapítanak, nyíltan vagy titokban lapokat vásárolnak. Ez feltétlenül immorális dolog, mert az illető lapok annak a bankérdekeltségnek vagy üzleti vállalkozásnak az érdekeit mindig a közérdek köpönyegébe öltöztetve képviselik. Az ilyen lapok rendszerint imperialista politikát üznek, mert hiszen az imperializmus kapitalista érdek. Abban az esetben pedig, ha a lapot fenntartó vagy a lapot titokban szubvenzionáló érdekeltségnek jó üzlete a háború, a legvadabb háborús uszítók éppen az ilyen újságokból kerülnek ki.

A sajtókorrupciónak van egy még sötétebb, még megdöbbentőbb formája is. Megtörténik, hogy egyes lapok külső hatalmakkal lépnek érintkezésbe s idegen zsoldban uszítanak a háborúra 1870-ben Franciaországban azt remélték, hogy Ausztria-Magyarország Poroszország ellen fog fegyvert és *revanche*-ot vesz Königrätzért. Bresztovszky Ede a *Huszádik Század*-ba írott egyik cikkében megemlékezik arról, hogy ebben az időben a bécsi francia sajtófőnök szubvencióját évi kétszáz-ezer frankra emelték. Ennek a következménye az lett, hogy a bécsi és budapesti lapok egy részében heves franciaszimptátiák mutatkoztak mindaddig, amíg a német külügyi hivatal is meg nem tette a megfelelő ellenintézkedéseket. Egy addig teljesen vagyontalan szerkesztő egyszerre sok pénzhez jutott, egész sereg lapot összevásárolt, hogy azután a németbarát politika szolgálatába állítsa őket.

A most folyó világháború alatt az entente valóságos aranyfolyammal árasztotta el a semleges országok sajtóját. Ez is egyik magyarázata a sokfelé megnyilatkozott entente-rokonszenveknek. Romániában és Olaszországban a Vöröskönyvek tanúsága szerint ilyen megvásárolt lapok tüzeltek legvadabban az intervenciók politika mellett. Megszolgálták a kapott pénzeiket, mert nem tüzeltek hiába.

Végül nem szabad szem elől téveszteni azt a viszonyt sem, melyben a kormányok és a sajtó vannak egymással. Az imperialista politikát követő kormányok alkalomadtán szándékosan keresik és akarják a háborút. Egy ilyen háborús kormánynak ezerféle eszköze van arra, hogy a sajtóra és a sajtó útján a közvéleményre befolyást gyakoroljon. A legtöbb országban a kormánynak megvannak a maga félhivatalos és egészen hivatalos lapjai. Ott vannak azután azok a lapok, amelyek gondosan eltitkolják a kormánnyal való összeköttetéseiket, emellett azonban készségesen szolgálatára állnak bármilyen kérdésben. A háborús kormány egyetlen intézésére ezek a lapok habozás nélkül beállnak a háborús uszítók közé.

Külpolitikai kérdésekben azonban a kormány könnyű szerrel elérheti azt, hogy még azok a lapok is az ő szájaize szerint írjanak, amelyek tőle teljesen függetlenek, vagy vele éppen ellenséges viszonyban állanak. A külpolitika eseményei ugyanis zárt ajtók mögött szoktak lefolyni. Hallgatag diplomaták nyilatkozatokat tesznek, jegyzékeket cserélnek: ezen a csendes, finomkodó és affektált tevékenységen múlik népek sorsa és országok békéje. A diplomácia munkájából pedig a kormány csak annyit közöl a nyilvánossággal, amennyit éppen jónak lát. Könnyű így kiválogatni a tényeket, hogy azok a hazafias és imperialista sajtóban felháborítóaknak lássanak és azt a szint ébresszék, hogy másképen, mint fegyverrel nem is intézhetők el. A tíz év óta egymást hajszoló európai válságok során gyakran tapasztaltuk azt, hogy a kormányok ilyen módon felkorbácsolták a háborús szenvedélyeket. Amikor aztán visszariadtak attól, hogy az utolsó tromfot: a hadüzenetet kijátsszák, egyszerre békére tudták hangolni a háborgó sajtót és egyszerre meg tudták nyugtatni a háborút elkerülhetetlennek tartó közvéleményt. Ebben a munkában a kormányoknak hű segítő-társaik a távirati irodák. A külföldi híryanagyot távirati ügynökségek közvetítik a lapoknak. Ezek az ügynökségek pedig rendszerint szoros viszonyt tartanak fenn saját országuk kormányával. A kormánytól kapják legfontosabb külpolitikai információikat. A kormánytól különböző kedvezményeket élveznek és ezeknek a fejében szívesen válogatják össze a külföldi hírszolgálatból azt a híryanagyot, mely a kormány politikájára kedvező. Aszerint, hogy a kormány politikája békés-e vagy háborús, egészen megváltozik a távirati irodák híryanagja és megváltozik az a kép is, melyet az egyes lapok ebből a híryanagból megformálhatnak maguknak.

Mindebből az következik, hogy a háborús sajtó bűne nem önálló, hanem csak másodlagos, származékos bűn. A társadalom bűne, a kormány bűne, a különböző párok bűne sugárzik benne vissza. Az, hogy háborús sajtó van, sőt a sajtó legnagyobb része háborús sajtó, nem a sajtó önálló betegsége, hanem a háborúra vezető imperializmus baktériumaival megfertőzött társadalom betegségi tünete.

6.

Azt, hogy az uszító sajtó bűne csak másodlagos, származékos bűn, könnyen lehet igazolni a mai nemzetközi válság több évtizedes történetéből is. Előbb két ország imperializmusának kell egymást fenyegetnie és egymás ellen kiéleződnie ahhoz, hogy a sajtóban megnyilatkozzék az első ellenséges hangulat. A kormányok háborús veszedelemmel járó politikája mindig megelőzi a sajtó háborús uszítását.

Az az őseredendő ellentét, mely a mai világháborúra vezetett a német-francia gyűlölködés. Ennek a csiráját az a francia kormánypolitika vetette el, mely egy egységes és hatalmas Németországban Franciaország szárazföldi hegemoniájának a veszedelmet látta. Ez a politika vezetett a francia-porosz háborúra, ennek következménye lett Sedan és Sedan után a megalázott francia nemzeti hiúságnak olthatatlan szomja a

megtorlás, a *revanche* után. A frankfurti béke óta minden francia lapra, mely számít az elterjedésre, kötelező a németgyűlölet hirdetése, A régi nagy lapok még bizonyos mérséklettel és ízléssel csinálták ezt a politikát. Következett azonban a nagy milliós példányszámra számító boulevardlapok kora. És ezek a lapok már az útszéli alantas piszkolódásig fokozták a németek elleni gyűlölködést.

Addig, amíg Németország csak szárazföldi politikát űzött és nem keresztezte az angol világpolitika útjait, az angol és a német sajtóban nyomát sem lehetett felfedezni a két nemzet ellenszenvének. A kilencvenes évek elején azonban változás történik a hivatalos német politikában. Németország gyarmatokat igyekszik szerezni és erélyesen hozzálát flottája fejlesztéséhez. Annyira kizárólagosan hivatalos politika ez, hogy a közvélemény hosszú időn keresztül idegenkedik is tőle. A német közvéleményben és a német sajtóban erélyes támadások hangoznak el az egymást követő flottajavaslatok ellen. Az angol sajtóban viszont pontosan ezzel egyidejűleg támad fel a németellenes hang, 1897-ben a *Saturday Review* megírja azt a híres cikkét, amely ezzel végződik: *Germaniam esse delendam!* és azt fejtí ki, hogy azon a napon, amelyen Németországot megsemmisítik, minden angol ember ennyivel és ennyivel lesz gazdagabb. Időközben a német ipar hirtelen fejlődése a német közvélemény szemében is népszerűvé és szükségessé teszi az imperialista politikát és a figyelem a közel kelet felé fordul. Felmerül a bagdadi vasút terve, mely Anglia indiai és egyéb ázsiai terveit veszélyezteti és az angol imperializmust a legerélyesebb védekezésre kényszeríti Németországgal szemben. A bagdadi vasút terveivel pontosan egy időben indul meg Eduard király híres bekerítési politikája, melyet a mai világháború közvetlen okának szokás megjelölni. Ez a bekerítési politika okozza azt, hogy a német és az angol lapok egyre fokozódó gyanakodással, később valóságos elkeseredéssel támadnak egymás ellen. A vezérszerep az angol uszító sajtóban is a tömeghatásra számító újságoké, a lord Nortcliff egypennys és félpennys lapjaié, amelyek a legvadabb németellenes izgatást űzik s ezen a révén rövidesen hihetetlen elterjedettségre és népszerűségre emelkednek a szigetországban.

A francia-porosz háború idején Oroszország még jóbarátja, sőt titkos szövetségese Németországnak. Közben azonban túlsúlyra emelkedik az a belátás, hogy Oroszország balkáni tervei milyen veszedelmet jelentenek úgy a Monarchia, mint Németország biztonsága szempontjából. Ez a belátás Német ország és a Monarchia szövetségére vezet, mely Olaszországgal csakhamar hármas szövetségévé bővül. Oroszország viszont entente-re lép Franciaországgal. Oroszországban e felsorakozás óta jut komoly szerephez és tekintélyhez a pánszláv sajtó, mely egyre többet törődik az „elnyomott balkáni testvérek”-kel és a Monarchia „rabságban szenvedő” szlávjaival. Az érem ellenkező oldala, hogy a német, az osztrák és a magyar sajtó viszont azóta rémüldözik a pánszláv veszedelemtől.

A Monarchiában — leszámítva az Andrássy- és Kállay-féle balkáni exkurziót — nem lehetett olyan értelmű imperializ-

musról beszélni, mint az angol vagy a német imperializmus. A mi iparunk még nem érte el azt a fejlődési fokot, amelyen nélkülözhetetlen egy erélyes ipari expanzió, ezért nem volt igazi imperialista közvéleményünk és ha a kormány néhanapján kísérletezett is egy-egy szegényesen suta imperializmus-félével, nem volt és nem lehetett igazi imperialista politikánk. Nálunk csak a meglévő Imperium konzerválásáról és a belső imperializmus egy bizonyos formájáról lehetett szó. Az első jelentette a Monarchia birtokállományának megvédelmezését minden külső aspirációval szemben. A belső imperializmus célja pedig az volt, hogy Ausztriában a német, Magyarországon a magyar faj hegemoniáját és vezető szerepét biztosítsa. Volt emellett még egy harmadikfajta, nagy osztrák imperializmus is, mely Magyarország állami önállóságának megsemmisítésével akarta volna helyreállítani a Monarchia egységét. A belső imperializmusoknak mindegyike a dühös nacionalizmus hangjait provokálta úgy a magyar, mint az osztrák, valamint a két ország különféle nemzetiségi sajtójában. Ez a zagyva marakodás mindenki háborúja volt mindenki ellen és nagyban hozzájárult ellenségeinknek ahhoz a reménységéhez, hogy a Monarchia, Törökország után Európa „második beteg embere”, immár megérett a felosztásra.

Ezek az ellentétek valójában már a világháborúi kitorrését megelőző tíz esztendőben két ellenséges táborra osztották Európát. Attól kezdve, hogy ez a csoportosulás megtörtént, egyik konfliktus a másikat követte és a kormányok meggondolása rendszerint csak az utolsó pillanatban hátrította el az emberiségéről a világháború veszedelmét.

A sajtó szempontjából ezekből a válságokból két tanulságot lehet levonni. Az egyik az, hogy mindegyik konfliktusban nyilvánvaló volt a sajtó másodlagos szerepe. Magát az összeütközést minden egyes esetben az érdekelt országok imperializmusainak kereszteződése és a kormányok valamilyen agresszív és provokatív ténye vezette be. Egyszer Anglia és Franciaország titkos megállapodása Marokkóra vonatkozólag, másszor Bosznia annexiója, azután a francia előnyomulás Fez ellen. És így tovább. A *fait accompli* szenzációja a sajtót az első pillanatban rendszerint úgy érte, mint derült égből a villámcsapás. Később azonban — és ez a második, amit meg kell állapítani — a konfliktus kiéleződéséből és elmérgesítéséből a sajtó is alaposan kivette a maga részét. A sajtó valóságos üvöltő kórossal kísérte az egymást követő válságokat. A lapok egy tetemes része minden országban követelte a háborút és csalódást mutatott, amikor a kormányok egyet gondoltak és egyszerre békés irányba fordították az állam szekerének a rúdját.

Ezek a krónikusan megisméltlődő válságok voltak a mostani világháború minta iskolái. A válságok egyre jobban elmérgesítették a hivatalos kormányok között a helyzetet és ennek megfelelőleg egyre feszültebb és egyre barátságtalanabb lett a nemzetek között mindennemű érintkezés. A fokozódó gyűlölet és az egyre jobban elharapódzó gyanakodás jellemzi ebben az

időben az európai lapokat. Az angol sajtó idegesen számon tartotta a német flottafejlesztés eredményeit, inváziós veszedelemmel ijesztgette a szigetország lakóit és azt követelte, hogy ultimátummal tiltsák el Németországot a flottafejlesztéstől. A francia sajtó összehasonlította a német nép szaporodását a francia szaporodási arányszámmal, kiszámította, hogy Németországnak, mely 1870-ben még nem volt népesebb Franciaországnál, 1930-ban kétszerannyi lakosa lesz, mint Franciaországnak és arra a megállapításra jutott, hogy a *revanche*-sal sietni kell. A Monarchiában és Németországban a lapok viszont aggodalmasan nézték az orosz háborús készülődést és az a nézet kezdett felszínre kerülni, hogy miután az entente miatt a leszármolás elkerülhetetlennek látszik, nem szabad megvárni azt, amíg Oroszország teljesen újjáteremti a hadseregét, hanem a támadással meg kell előzni az ellenséget.

Ilyen előzmények után és ilyen hangulatok között érkezünk meg az utolsó válságos hónapokhoz. A világháború kitörését megelőző esztendő egész Európa számára a lázas fegyveres készülődés időszaka volt. A háborús lapok számára állandó izgató anyagul kínálkoztak az ellenséges fegyverkezéstről érkező hírek. Németország véderőreformját követte a francia hároméves szolgálatról szóló törvény, ezt az új osztrák és az új magyar véderőtörvény, Oroszország pedig nagy kölcsönt vett. fel Franciaországban — azzal a kötelezettséggel, hogy ezt a kölcsönt a hadseregébe fektesse, a Monarchia és Németország határai felé vezető stratégiai vasúti vonalait kiépítse és a defenzív elvekre felépített orosz haditervet alakítsa át offenzív haditervvé. Szuchomlinov hadügyminiszter 1914 tavaszán diadalmasan kijelenti, hogy ez megtörtént, ami úgy a francia, mint az orosz sajtóból a hadikiáltások egész sorozatát váltja ki. „Az óra közeledik” — írja ebben az időben a *Novoje Vremja* —, „szükséges, hogy fenn és lenn, nappal és éjszaka mindenki a hadseregért dolgozzék!”

Az egész világ borzongva érzi, hogy az óra, a borzalmas óra valóban közeledik. És a társadalom érzékeny szeizmográfja: a sajtó sohasem mutatott még olyan egyetemes és izgalmas nyugtalanságot, mint ebben a kritikus utolsó esztendőben, ólombetű az ólombetű ellen már a legvadabbul viselte a csatát, a sajtó ideges viselkedéséből tudni lehetett, hogy a katasztrófa már nem lehet messze. Csak arról lehetett szó, hogy mikor, milyen formában szakad ránk a veszedelem, amikor a sarajevói merénylet egyszerre megadta a jelt arra, hogy Európa népei véres dühvel egymásnak essenek.

A hadüzenetek bizonyos tekintetben megváltoztatták azokat a feltételeket, amelyek között addig a lapok dolgoztak. A közös veszedelemmel szemben az emberekben kifejlődik bizonyos tömegpszichózis, mely a lapokra sem maradhat hatás nélkül. Az emberek mohón és türelmetlenül lesik az újságokat. Mindenki híreket vár és mindenki csak jó híreket akar hallani. Olyan hírt, mely már némi ujjmutatással szolgálna arra, hogy az események hová fognak fejlődni. Olyan hírt, mely a lelkeket

megváltja a legnagyobb és legbizonytalanabb szorongástól. Az emberek azt képzelik, hogy ilyen nagy időkben minden órának, sőt minden percnak megvan a maga eseménye. A sajtó természetesen kénytelen ehhez a tömeglélekekhez alkalmazkodni. Ez okozza azt, hogy az első hetek felindulásában háborús hangokat ütnek meg még azok a lapok is, amelyek különben békés indulatnak voltak, a gyűlölködés és az ellenség becsmérlésének a hangján szólalnak meg azok az újságok is, amelyeknek azelőtt ez nem volt a szokásuk. Ezekben az időkben az olvasó, de a tömeggel együtt élő újságíró szubjektív feltételei olyanok, hogy a sajtó nem is lehet más, csak gyűlölködően és uszítóan harcias.

Ugyanakkor azonban megváltoznak az újságírásnak az objektív feltételei is. Életbelép a cenzúra, a kormány teljesen ura lesz a telefon- és távírdadrótnak és ezzel a külföldi hírszolgálatnak. A háborús államnak érdeke az, hogy a tömegben minél tovább ébren tartsa és minél jobban fokozza a harcias narkóziót. Így a lapba csak olyan hírek kerülnek bele, amelyek az ország bátorságát vagy harci készségét fokozzák és mindent távol tartanak tőle, ami ezzel ellentétes hatással járna. A legvadabb és a legképtelenebb híreknek is létjogosultságot ad az, ha alkalmasak arra, hogy a publikum harci kedvét megerősítsék.

Ezek a feltételek kitörölhetetlen bélyeget nyomnak minden háborúba lépő ország sajtójára. Később, a nyugodtabb megfontolás és a tisztább ítélet napjaiban változáson megy át a közönség és ezzel egyidejűleg változáson megy át a sajtó is. A közönség megszokja és megtanulja a háborút. Megtanulja azt, hogy a háborúban jó szerencse váltakozik rossz szerencsével, hogy egy elvesztett ütközet még nem azt jelenti, hogy elvesztettük a háborút. A cenzúra enged szigorúságából, a lapok híryanagya realisabb lesz, a cikkek hangja higgadtabb. A lapok egyrésze felocsúdik a háborús narkózióból, a nyomtatott betűk előbb bátortalanul, azután mind merészebben és határozottabban kezdik hirdetni a kölcsönös megértés és kiengesztelődés igéjét. A háborús közvéleménnyel szemben lassan-lassan kialakul egy békés közvélemény is. Erre a közvéleményre vár az a nagyszerű és dicsőséges szerep, hogy előbb-utóbb kivívja és kierőszakolja a békét. A háborús pártok azonban csak nehezen és kelletlenül türik el azt, hogy lábuk alól a talajt elveszítsék. A háborús sajtó ezért dühödt, koncentrált támadást kezd minden békehang, minden áramlat ellen, mely a békét közelebb hozhatná.

A háborús uszításnak ez az utolsó fázisa. Sajnos, az a nehézség, mellyel a béke közvéleményének az entente-államokban kell megküzdenie, azt mutatja, hogy ez a fázis néha nagyon is soká tarthat.

9.

A felelősség igazságos megosztásánál tehát a sajtóra elég ódium háramlik azért is, hogy ez a háború kitörhetett és azért is, hogy ez a háború ilyen sokáig húzódik. Sok esztendő következetes uszítómunkájával, gyűlölethirdetésével járult hozzá a világsajtó ahhoz, hogy a mai világháború bekövetkezett.

A világsajtónak ez a bűne egészen új elemekkel szaporí-

totta meg a sajtó ellenségeit. Azelőtt a reakció embereinek a privilégiuma volt az, hogy a sajtót szidják és gyalázzák s bátran lehetett a liberalizmus próbakövének tekinteni azt, hogy valaki hogyan gondolkozik a sajtó szabadságáról? Ma éppen a legradikálisabbak, a forradalmian pacifista gondolkozásnak azok, akik körében felmerült az a kérdés, hogy nem kellene és nem lehetne-e a sajtót nemzetközi intézményekkel megakadályozni abban, hogy a népek között a gyűlölködést hirdesse s ezzel véres világhatasztrófák magvát elhintse?

Érdekes és jellemző: amint a legszélsőbb haladás hívei erre az útra léptek, rögtön a sajtó reakcionárius ellenségeivel találkozottak. Most már ők is drákói törvényekről: bírói megtorlásról, megelőzésről, betiltásról, jóvátételről beszélgetnek. Elfelejtik azt, hogy a sajtó szabadsága olyan, mint a férfi becsülete: vagy egészben megvan, vagy egészen elveszett. Elfelejtik azt, hogy a sajtó minden ő bűne dacára mégis csak a haladásnak és a fejlődésnek az eszköze, de hogy az maradhasson, ahhoz szabadságra van szüksége. Elfelejtik azt, hogy az uszító sajtó legnagyobb része csak egy átmeneti részegség múltó örületében tombol az emberiség nagy érdekei ellen s az újságok őrzőjége nem oka, csak okozata és visszatükröződése a nagy tömegek háborús hajlamainak. A sajtó háborús hangja természetesen visszahatással van a tömegek háborús hajlamaira is: a pacifista ellenszer azonban tökéletesen hatástalan marad, ha azt csak a sajtó ellen alkalmazzuk. A gyógyítást mélyebben, a háborús pszichózis gyökereihez közelebb kell elkezdni. A mai szociális rendszer s a mai szociális egyensúly nagy, alapvető eltolódásai talán kiküszöbölik majd valamikor azokat az erőket, amelyek ma uralkodókat, kormányokat, pártokat és parlamenteket, egész népeket és nemzeteket magukkal ragadnak a háborús lejtőn. Ha ez a nagy, belső strukturális eltolódás megkezdődik, a sajtó is magától és önként megkezd az átigazodást.

Most kicsinyben és nem ennyire mélyrehatóan a szemünk előtt játszódik le ez a folyamat. Abban az arányban, amint a különböző országokban nagyobb és nagyobb embercsoportok lelke válik éretté a békére, — bátrabb, hangosabb és jelentőségesebb lesz a béke sajtója. A béke érettségét, a béke objektív feltételeinek a jelenlétét az fogja megmutatni, ha a béke sajtója — a hadviselő államok mindegyikében — túl tudja szárnyalni és le tudja győzni a háború sajtóját.

A nagy, egyetemes világbéke szempontjából sincsen más-képen. A pacifista sajtó súlya és jelentősége abban az arányban nő, amilyen arányban a közgazdasági, politikai, nemzetiségi s egyéb feltételek kedveznek a nagy leszerelés és egyetemes világbéke érdekeinek. Az uszító és háborús sajtó viszont — hiába minden ellenrendszabály — mindig meg fogja őrizni a maga túlnyomó súlyát addig, amíg a társadalom berendezésében a közgazdasági, politikai, nemzetiségi és egyéb szociális erők befolyásosabb része háborús tendenciákkal érvényesül. Reméljük azonban, eljön az idő, amikor ezt a háborús sajtót legyőzi és háttérbe szorítja a pacifizmus sajtója.

Boldog idő lesz az! Mert a pacifista sajtó győzelme csak azt jelentheti, hogy a világ csakugyan érett az „örök békére”!

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Pikler J. Gyula:

Halandóság és szociális tagozódás Budapesten.¹

A szociális tagozódás befolyását a halandóságra nagyobb városokban a városrészek (kerületek) halálzási statisztikájával szokás mérni, mert az egyes városrészek rendszeren jellegzetesen különböznek egymástól vagyonosság és szociális színvonal tekintetében. Az idők folyamán azonban ez a mérték mind megbízhatóbbá válik.

Budapest kerületei ugyanis népszámban lassanként felszaporodván, népességük ma már nem oly egynemű többé, mint régente volt. Így a VIII. kerület belső részében („mágnásnegyed²⁾)” vagyis, a külsőbb (Körúton kívüli) részben munkásnépesség lakik és az V. kerület belső (Lipót-körúton belüli) része, a kereskedelmi city, a legvagyonosabb réteget, míg ugyané kerületnek kültermi része a legszegényebb munkásnépességet foglalja magában, mint ez világosan látszik az 1911 évi népszámlálás lakásstatisztikai adataiból is.² A vagyonossági és szociális rétegződés, valamint az ezekkel összefüggő lakásviszonyok között egyrészt és a halálzási arányszám között másrészt fennálló összefüggés vizsgálata tehát most már nem állhat meg az óriásira megnövekedett kerületek egészénél, hanem át kellett térnie a halandóságok kisebb, egyneműbb népességű városrészek szerinti összehasonlítására. E célból feldolgoztuk az 1910—1911. évi halandóságot kisebb városrészek szerint (kül- és beltelek és a balparti belteleknek Körúton belüli és Körúton kívüli része) és ezen új feldolgozásnak a lakásviszonyokkal is egybevetett, nagyon feltűnő eredményei szerint óriási különbségek mutatkoznak az egyes kerületeknek átlag jobb anyagi viszonyok és ezzel kapcsolatban jobb lakásviszonyok közt élő népességű belső részei és az átlag szegényebb népességlakta és megfelelően kisebb, rosszabb lakásokat és nagyobb zsúfoltságot mutató külső részei közt.

Az így 22 részre osztott és ezáltal vagyoni állapot szerint jobban tagozódott városban a halálzási arányszám ugyanis a következőképp alakul:

	Bel- vagy kültelek	A balparti belteleknél: a Körúton belül vagy kívül	Kerület	1000 lakóra hány haláleset
1.	beltelek	Körúton belül	V	97
2.			VIII	10,5
3.			IV	10,6
4.			VI	10,6
5.			VII	11,6

¹ A szerzőnek a Fővárosi Statisztikai Hivatal 51. sz. kiadványához (*Budapest székesfőváros statisztikai közleményei, 51: Budapest halandósága 1908 és 1909-ben, az 1910-1913. évi főadatokkal*). Budapest: Kilián, 1916. XLVII és 252 oldal. Ára 2 K) irt magyarázó szövege alapján; a részletesebb statisztikai adatokat l. u. o.

² L. Pikler: *Az 1911. évi budapesti lakásszámlálás főbb eredményei*. Budapest: Benkő, 1912.

Bel- vagy kültelek	A balparti belteleknél: a Körúton belül vagy kívül	Kerület	1000 lakóra hány haláleset
6. beltelek	Körúton kívül	VII	12,6
7. „	„ belül	IX	13,1
8. „	„ kívül	V	13,3
9.		VI	13,7
10.	Körúton kívül	II	14,3
11.		I	14,5
12. kültelek		II	15,6
13.		I	15,6
14.		IX	16,4
15.		VII	16,6
16. beltelek		VIII	17,3
17.		IX	18,7
18. kültelek		X	18,8
19. beltelek		III	19,5
20. kültelek		VI	19,7
21.		V	22,6
22. „		III	28,8

A különbségek tehát óriásiak (9,7 :28,8 = 100,0:294), a legszegényebb városrész halandósága háromszor akkora, mint a legvagyonosabbé.² A halandóság nagysága világosan nem az egészségre hatályos külső természetű viszonyokkal, hanem a vagyoni állapottal függ össze. A legkisebb halandóságot mutatják ugyanis a város gőzköre közepén fekvő balparti legbelsőbb részek (beltelek Körúton belüli részei), azután jönnek nagyobb halandósággal a belteleknek külsőbb (Körúton kívül fekvő) részei és a legnagyobb halandósággal a város gőzkörén kívül fekvő, de a rossz lakásviszonyok között lakó, legszegényebb népségű kültelek. Az egészségesebb természeti fekvésű budai oldal halandósága nagyobb, mint a pestié, a legnagyobb a III. kerületé és itt is nagyobb az előnyösebb természeti fekvésű, de szegényebb népségű és ezzel kapcsolatban rosszabb lakásviszonyokat mutató kültelek halandósága, mint a belteleké.

A halandóság kifelé való növekedését mutatja a számoknak a következő (lefelé olvasandó) elrendezése is.

	Ezer lakóra meghalt (1910–1911 átlagában):									
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
A beltelken:										
a Nagy- { belül } körúton { kívül }	14·5	14·3	19·5	10·6	9·7	10·6	11·6	10·5	13·1	.
A kültelken . . .	14·7	14·4	21·0	.	22·6	19·7	16·6	.	16·4	18·8

Természetes, hogy az átlagos halálozási kor különbségei is rendkívül megnőnek, ha a várost több részre osztva, élesebben elkülönítjük a szegényebb lakosságot a vagyonosabbtól. Az átl-

² Megjegyzendő, hogy mindezen feldolgozásoknál a kórházakban (Rókus-kórház stb.) elhalt egyének természetesen nem azon kerület terhére íródnak, amelyben a kórház áll, hanem hogy e halottak azon kerületbe oszthatnak be, amelyben állandó lakásuk van. Évenként közel 1000 esetben a kórházban elhalt egyén lakását nem tudjuk meg, de ezek sem maradnak azon kerület rovásán, amelyben a kórház fekszik, hanem mint ismeretlen lakásúak, egészen számításon kívül hagyatnak. Ha ezeknek a lakását is tudnók, a fent tárgyalt nagy halandósági különbségek kétségtelenül még nagyobbra nőnének, mert e halottaknak túlnyomó nagyrésze természetesen szintén a szegényebb városrészekből kerül ki, tehát ideszámítva ezeknek halálozási arányszámát növelné még nagyobbra és

gos halálzási kor egész kerületek szerint volt (év és hónap) a csökkenés sorrendjében:

IV.	II.	I.	VII.	V.	VI.	VIII.	IX.	III.	X.
44,7	40,4	36,1	35,4	33,9	32,9	32,8	31,6	3,01	25,0

A két szélsőség- közötti különbség tehát itt $25,6 : 44,7 = 100:175$, vagyis a Belváros lakosságának átlagos halálzási kora $1\frac{3}{4}$ -szer magasabb, mint Kőbányáé (és $1\frac{1}{2}$ -szer magasabb, mint a III. kerületé). Ha azonban a kisebb részek szerinti vizsgálatra térünk át és elkülönítjük az egyes kerületek vagyonosabb részeit a szegényebektől, akkor az eredmény a következő:

		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
					k e r ü l e t						
Bel- teleki	Körúton belül	39,6	40,7	32,4	44,7	43,6	44,9	41,4	42,0	400	25,6
	” kívül					32,4	35,6	36,0	31,3	30,7	
Kültelek	”	28,3	34,1	21,9		24,5	24,9	27,10		24,8	

Az átlagos halálzási kor tehát kivétel nélkül minden kerületben alacsonyabb a kültelken, vagyis a szegényebb népesség körében, mint a beltelken és alacsonyabb a belteleknek a Nagy-körúton kívüli mint a Körúton belüli részében és e különbségek nagyon jelentékenyek, a beltelki halálzási kor a kültelkinek $1\frac{3}{2} - 1\frac{3}{4} - 1\frac{1}{4}$ -szere. Az átlagos halálzási kor szerint sorakoztatva a 22 városrészt, a szélsőségek közti különbség a következőkép alakul:

a beltelek Körúton belüli részében:

	átlagos halálzási kor	íráu
VI. kerület.....	44 év 8 hó és 26 nap	100,0
IV. kerület.....	44 év 7 hó és 15 nap	99,8
V. kerület.....	43 év 5 hó és 27 nap	97,2
VIII. kerület.....	42 év 9 hó és 22 nap	95,7

ellenben a kültelken:

V. kerület.....	24 év 4 hó és 16 nap	54,6
III. kerület.....	21 év 8 hó és 19 nap	48,6

vagyis az átlagos életkor a város legszegényebb lakosságú részében féllakkora sincs, mint a legvagyonosabb népességűekben, amely nagy eltérést természetesen főképp a gyermekhalandóság nagy különbségei alakítják, illetve az a körülmény, hogy a szegényebb kerületekben a gyermekhalandóság is sokkal nagyobb.

De a gyermekeket figyelmen kívül is hagyva és csak azokat vonva be az összehasonlításba, akik az ötödik életévet túlélték, e különbségek habár már nem ily kiáltak, de még mindig elég nagyok. Az öt éven felüliek átlagos halálzási korának (év és hónap) adatai kisebb városrészek szerint ugyanis a következők:

	Kerület	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Bel- telek	{ Körúton belül }	51·7	51·0	50·0	53·8	51·7	52·12	50·10	49·9	48·10	.
	{ ” kívül }	45·8	48·4	47·12	46·7	46·4	.
Kültelek	44·9	48·8	45·4	.	44·9	43·3	44·11	.	43·5	44·10

és a szélsőségek közti különbségek (53 év, 8 hó és 43 év, 3 hó) még mindig 20%-ot, abszolút számban 10 életévet tesznek ki.

A halandóság világos párhuzamosságban növekedik a rossz lakásviszonyokkal; a halálzási arányszám és az átlagos halálo-

zási kor szerinti sorrend világosan párhuzamos a lakásviszonyok szerinti sorrenddel. Így például kitett: a balparti beltelek Körúton belüli részében :

	A szobán- kénti átlagos lak- sűrűség	A halálozás 1000 lakóra	Az átlagos halálozási kor (év, hó)
V. kerület	1,52	9,7	436
IV.	1,70	10,6	44,8
VIII.	1,79	10,5	4210
VI.	1,99	10,6	449
ellenben a külteleken:			
VI. kerület	3,92	16,4	24'8
IX.	4,03	19,7	24'9
V.	4,30	22,6	24,5

A rossz lakásviszonyok és a nagyobb halandóság közti összefüggésnél természetesen sohasem szabad arról megfeledkezni, hogy a rossz lakásviszonyok rendszerint kísérői egyéb, a szegénységgel összefüggő ártalmaknak: a rossz táplálkozásnak, a testnek egyúttal erős munka által való kizsároltsága mellett, a szegénységgel rendszerint párosult alacsonyabb kultúrfok hátrányos következményeinek, az életmód egyéb, a szegénységgel járó célszerűtlenségeinek stb., stb., de kétségtelenül ezek között a rossz lakás is újabb okként hat, különösen a tüdővésznel, amelyet, bár szintén a legközvetlenebbül összefügg magával a szegénységgel, a nehéz munkával kapcsolatos elégtelen táplálkozással stb., különösen előmozdít és súlyosbít a lakás elégtelen és rossz levegője és terjeszt a zsúfoltság által megkönnyített fertőzés. Ennek felel meg, hogy a bel- és kültelek között a tüdővészhalálozás tekintetében a fentebb bemutatottaknál még nagyobb különbségek mutatkoznak. Az 1910—1911. évi átlagos tüdővészhalálozás (1000 lakóra) a 22 részre tagolt városban a következő volt:

Bel- vagy kültelek?	A balparti bel- teleknél: a Körúton belül vagy kívül?	Kerület	1000 lakóra hány haláleset
1. beltelek	Körúton belül	V.	1'2
2. "	" "	VI.	1'4
3. "	" "	IV.	1'5
4. "	" "	VIII.	1'7
5. kültelek	—	II.	1'9
6. "	—	X.	1'9
7. beltelek	Körúton belül	VII.	2'1
8. "	" kívül	VII.	2'1
9. "	" belül	IX.	2'1
10. "	—	I.	2'2
11. "	—	II.	2'3
12. kültelek	—	I.	2'3
13. beltelek	Körúton kívül	VI.	2'4
14. "	" "	V.	2'6
15. kültelek	—	VII.	2'9
16. "	—	IX.	2'9
17. beltelek	—	III.	3'4
18. "	Körúton kívül	VIII.	3'6
19. "	" "	IX.	3'8
20. kültelek	" "	VI.	3'8
21. "	—	III.	4'7
22. "	—	V.	4'9

A szélsőségek közti különbségek tehát a tüdővészhalandóság-nál még nagyobbak és még megdöbbentőbbek, mint az összhalandóság-nál. Ugyanazon kerület (az ötödik) legkülsőbb (napszamos-lakta) részében a tüdővészhalandóság *négyszer akkora*, mint a város legvagyonosabb rétege által lakott belső részében (4,9‰: 1,2‰) és közel háromszor akkora, mint a VIII. kerület legbelsőbb részében („mágnásnegyed”). A lakásviszonyok befolyását mutatja, hogy amint kifelé haladunk az egyes kerületekben, a kültelek, azaz a kisebb, rosszabb és zsúfoltabb lakások felé úgy növekedik a tüdővészhalandóság száma;

Kerület	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
a) szobánkénti átlagos laksűrűség										
beltelek, a Nagy- körúton { belül } { kívül }	2·0	2·1	3·2	1·7	1·5	2·0	2·5	1·8	2·2	.
kültelek	3·0	2·1	3·6	.	4·3	4·0	2·9	.	3·9	3·3
b) évi tüdővészhalandóság ezer lakóra										
beltelek a Nagy- körúton { belül } { kívül }	2·2	2·3	3·4	1·5	1·2	1·4	2·1	1·7	2·1	.
kültelek	2·3	1·9	4·7	.	4·9	3·8	2·9	.	2·9	1·9

A számokat lefelé követve, majdnem mindenütt rosszabbodást találunk a kültelek felé való haladásnál, úgy a lakásviszonyok, mint a tüdővészhalandóság tekintetében.

De hogy a (többnyire udvari) kislakásokban, eltekintve a zsúfoltság erkölcsi következményeitől, a kevés és emellett alig cserélődő levegő és az egészségeseknek a betegekkel való szoros együttélése milyen hátrányokkal jár az egészségre, azt még éle-
sebben illusztrálja a következő kis tábla:

Átlagos helyiségenkénti laksűrűség és tüdővészhalandóság lakásnagyság szerint

H á n y	h e l y i s é g e s l a k á s b a n									Ö s z e - s o n
	1	2	3	4	5	6	7	8	8—	
Lakott lakás	11.978	79.076	22.055	18.782	11.225	12.377	7.363	3.244	2.984	169.034
Lakó	56.101	358.218	116.516	89.668	56.633	64.103	41.483	19.926	21.180	603.828
Tüdővészhalott 1910-ben	148	1.492	329	76	31	24	10	4	1	2.215
Egy-egy helyiségre hány egyén	3·01	2·28	1·76	1·19	1·01	0·86	0·80	0·77	0·69	1·46
1000 egyénre hány tüdővészhalott	4·11	4·17	2·82	0·85	0·55	0·37	0·24	0·20	0·05	2·76

amely azt mutatja, hogy a kis lakásokban a laksűrűség növekedésével mily óriási mértékben növekedik a tüdővészhalandóság is. Ismételjük, hogy ebben a szegénységnek a hiányos táplálkozásnak és a nehéz munkával járó testi kizsároltatásnak legalább ugyanakkora szerepe van, mint maguknak a rossz lakásviszonyoknak. De ha azt látjuk, hogy az egy- és kéthelyiséges lakásokban (csak szoba, vagy csak konyha és szoba-konyha), ahol a helyiségenkénti laksűrűség három-négyszer akkora, mint a nyolc helyiségesekben (5 szoba, konyha, előszoba, cselédszoba) és ahol rendelkezésre álló levegő tulajdonképen csak $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{8}$ annyi értékű,⁴

⁴ A kis- és nagylakás közti különbség ugyanis nemcsak a szobák számában áll. Tudvalevőleg az egyszobás lakások szobája rendszerint sokkal kisebb is (10—16 m²), mint a nagylakások egy-egy szobája (16—25—30 m²); átlag legalább $\frac{1}{4}$ résszel kisebb. Miután továbbá az egyszobás lakás az esetek 72%-ában udvari, tehát szorultlevegőjű és amellett keresztthuzat híján rosszul szellőztethető is.

ha azt látjuk, hogy itt a tüdővészhalandóság kétezer akkora, mint a háromhelyiséges, ötször akkora, mint a négyhelyiséges, nyolcszor akkora, mint az öthelyiséges, tízszer akkora, mint a hat-helyiséges, nem kevesebb, mint *húsz-huszzonegyszer akkora*, mint a nyolchelyiséges lakásokban, (a nyolchelyiséges lakásokban 10.000 egyén közül 1910-ben tüdővészben meghalt 2, az egy- és kéthelyiségesekben 42) és *nyolcvanszor akkora*, mint a nyolcnál több helyiséges lakásokban és ha továbbá azt látjuk, hogy a tüdővészhalandóság lakás nagyságról-lakásnagyságra hogyan uővekedik kétségtelen szabályszerűséggel rohamosan együtt a laksűrűséggel, akkor maguknak a rossz lakásviszonyoknak előmozdító szerepét is kénytelenek vagyunk tekintetbe venni.

E viszonylatok további illusztrációját és annak további bizonyítékát, hogy e különbségek nem közvetlen közegészségi, hanem gazdasági különbségek következményei adja a következő, minden, itt nem tárgyalható hibaforrások mellett is e viszonyokat nagyjában eléggé jól jellemező felsorolás is, amely szerint Budapest, ahol a lakások a nyugati nagyvárosokéihoz képest tudvalevőleg mesésen drágák, tüdővészhalandóság tekintetében 48 európai nagyváros közt a 43-ik helyen áll, utána a nagy tüdővészhalandóságú Párison kívül még csak Szentpétervár, Prága, Bukarest és Lemberg következnek. Budapest tüdővészhalandósága (3,0), 1910-ben háromszor akkora volt, mint az angol városokéi (0,9—1,1‰), másfélszer akkora, mint Münchené és Berliné (2,0‰) és 1 1/2-ször akkora, mint a tüdővészhalandóságáról hírhedt Bécsé (pedig az orvosi szakirodalomban a tüdővést *morbis Vientiensis*-nak szokás nevezni).

Város	Evi tüdővészhalálozás ¹	Város	Evi tüdővészhalálozás ¹	Város	Evi tüdővészhalálozás ¹
Edinburg	9	Palermo	14	Varsó	22
Sheffield	10	Manchester	15	Stockholm	23
Bristol	10	Rotterdam	15	35 Moszkva	24
Charlottenburg 11	11	20 Hamburg	16	Odessza	24
5 Nápoly	11	Turin	16	Marseille	25
Birmingham	11	Róma	17	Lyon	25
Antwerpen	11	Leipzig	17	Dublin	25
Amsterdam	13	M.m.Frankfurt 17	17	40 Wien	26
Brüsszel	13	25 Dresden	18	Madrid	28
10 Kopenhága	13	Krisztília	18	Breslau	29
Glasgow	13	Milano	20	Budapest	30
Liverpool	13	München	20	Szt.-Pétervár	32
London	13	Berlin	20	45 Prag	35
Hannover	14	30 Barcelona	21	Paris	35
15 Köln	14	Belfast	21	Bukarest	37
Düsseldorf	14	Nürnberg	22	Lemberg	46

¹ 1910-ben, tízezer lakóra.

Mindezek szerint az okok és így a gyógyszerek is kétségtelenül nem a közvetlen közegészségügyi intézkedések terén vagy legalább nemcsak ott, hanem a kereseti viszonyokban és az élet-

ennélfogva annak levegője nemcsak mennyi, hanem minőség tekintetében is kisebb értékű a 70—80% -ban utcai fekvésű nagylakások szobáinak levegőjénél. Ezt a különbséget is túlzás nélkül tehetjük % részre, úgy hogy a számokat egészen reális alapon oda kell korrigálnunk, hogy az egy-egy egyén számára rendelkezésre álló levegő, mennyiséget és minőséget tekintetbe véve, a négyszobás lakásokban 6-szor, a hatszobás lakásokban 8-szor, a nyolcszobás lakásokban 10-szer és a nyolc szobán felüli lakásokban 12-szer annyi biológiai értékű, mint az egyszobás lakásokban.

szükségleti cikkek, főképen a lakás árának alakulásában is fekszenek, tehát közgazdasági téren is keresendők, aminek nagy tért igénylő, behatóbb tárgyalásába itt természetesen nem bocsátkozhatunk. Csak utalunk arra, hogy újabban a városi népességnek egészségügyi viszonyaival (különösen a tüdővészhalálózással) foglalkozó szakkörökben is mind erősebben az általános drágaságra, valamint a kereseti lehetőségekre, a munkanélküliségre és a munka elégtelen fizettségére, főképen pedig a lakásviszonyokra és a lakásárakra irányul a ügyelem és mindinkább tért hódít az a meggyőződés, hogy a közegészségi bajok (különösen a tüdővész) jórészt szociális, gazdasági és lakásbajok és hogy ezek maradandó és tényleges gyógyítása csak egyetlen módon lehetséges és pedig megfelelő közgazdasági politikával.

Ennek fővonásául pedig úgy a teóriában mindinkább tért hódító nézetek, mint a gyakorlatból mindinkább világosabbá váló tapasztalatok szerint az adózási rendszer megváltoztatása tekintendő és pedig oly irányban, hogy a kereseti és fogyasztási adók (különösen a házakat és a lakásokat terhelő hozadéki adók) fokozatosan leszállíttassanak és így a termelés, különösen a lakás termelés szabadabbá tétessék, ellenben a termelés serkentésért és a terhek igazságosabb és célszerűbb eloszlására a telkek értékük szerint adóztassanak meg, tehát tekintet nélkül a kihasználás fokára. Az adózásnak ez a rendszere, amely közgazdasági hatásai folytán közvetlen vonatkozásban áll, mint minden szociális bajjal és kérdéssel, úgy a közegészségüggyel is, a gyakorlati tapasztalat szerint gátolván a földdel való terméketlen spekulációt és előmozdítván a föld kihasználását, több és így olcsóbb életszükségleti cikket, egyúttal több munkaalkalmat és így jobb béreket, főképen pedig több és így olcsóbb lakást is eredményez. Több (testi és szellemi) munkaalkalom és így magasabb bérek mellett olcsóbbakká válván az életszükségletek, különösen a lakás, a gazdasági nyomás enyhül, az életfeltételek javulnak és a rossz közegészségi állapotok is javulhatnak és javulnak.

Gazdasági és megélhetési viszonyok, adórendszer, termelési feltételek, munkaalkalom, munkabér, az életszükségleti cikkeknek, különösen a lakásoknak áralakulása egyrészt és a közegészségügyi állapotok (különösen tüdővész) másrészt, oly szorosan és szervesen függenek össze egymással és ez az összefüggés ma már (elyben és gyakorlatban) annyira tisztázott, hogy általános közegészségi bajokról a gazdasági és adópolitikai viszonylatok említése nélkül és egy népbetegségről, mint amilyen a tüdővész, máskép, mint a lakásviszonyokkal kapcsolatosan, ezekről pedig máskép, mint az adózási (különösen a házbéradózási) rendszerrel kapcsolatosan reálisan beszélni többé alig lehet.

Marót Károly:

Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff.

Ha nemzeti lélek alatt nem a hazafias fráziskészség, nem a sovinizmus, sőt még: a pusztán nemzeti érzés nyilvánulását sem értjük, csak egy nemzet erényeinek (vagy vétkeinek) jellegzetes kicsapódását, elképzelhető, hogy megfelelő egyénben, bizonyos nemzeti lélek nemcsak a nemzeti jelleg kidomborítására, hanem egyben a tudománynak és módszerének öregbítésére is alkal-

⁵ Eddig például több mint ezer német község tért át — a legtöbb esetben tisztán szociális céllal, tehát az adóhozam összegének növelése nélkül — a pótadórendszerrel az ingatlanok érték szerinti megadóztatására, mind annyira kielégítő eredménnyel, hogy egyetlenegy sem tért többé vissza a pótadórendszerre.

mas. Persze, ez a tudomány javára válandó nemzeti lélek és a nemzeti lélek értékével gyarapodó tudomány olyan szerencsés véletlen, melyhez nemcsak a nemzeti lélek megfelelő kiválósága, de egy igazi tudós egyéni gazdagsága is elengedhetetlen. E ritka találkozás szerezte az öt éve elhunyt Andrew Lang — nekünk elképzelhetetlenül általános — népszerűségét; ez szerzi háborús jelenünkben Wilamowitz politikai dicsőségét. Nem véletlen tehát és nem kicsiség-, hogy Wilamowitzot a béke idején, élete javakorában, minden berlini ismerte, amint biciklin (!) iparkodott egyetemi óráira; csak egy ennyire német ember válhatott — a háború és az aggság megpróbáltatásában — nemzete profétájává. Már a karystosi Antigonosról vagy az epidaurusi Isyllusról is az a porosz úr értekezett, akinek háborús beszédeit lélekzetfojtva lesik és kapós könyvekből falják áhitatos honfitársai: Wilamowitz minden művéből a német nagyság szelleme szól és Goethe *Hermann und Dorothea*-ja sem nemzetibb, mint az ő görög tragikusokból és lírikusokból készült fordításai. A nagy tudós éppúgy *representative man*-je az értékes nemzeti léleknek, mint a nagy költő.

Ezt, a tudományai jellemző nemzeti vonást, nem hajszolhatjuk Wilamowitz minden munkáján keresztül; abból a képből is kiolvasható, amelyet Homerosról festett, kire tudós lelkének színeit, a nyolcvanas évek óta, írásban és szóban szünet nélkül, legközvetlenebbül pazarolta, akihez most is — Aischylos Sophokles és Euripides, Sappho Simonides és Bakchylides után — mintha csak „haza”-tért volna, hogy új könyvével nemcsak elesett fia hősi emlékének, de mindnyájunknak és főleg tudományos érdeklődése következetességének is lerója régi tartozását. Ez ösvény, melyen a tudóst „be” akarjuk „keríteni”, mindenesetre rögös, de egészen kietlen már azért se lehet e szemle olvasóinak, minthogy az, amit helytelen nyomtatékkal Homeros-kérdésnek szoktak nevezni, tulajdonkép az úgynevezett népeposz problémája, sőt ennek speciális esetén túl azon általánosabb kérdése, hogy *a nagy alkotások keletkezésénél mily arányban működnek és érvényesülnek a köz anyaghalmozó, előkészítő erői és mit jelent velük szemben az egyéni alkotóképesség kitevője*. Persze most közvetlenül az egyéni erő határainak ezen kérdése csak ama vonatkozásában érdekel bennünket, mely a nagy Goethe ambícióját bénította: Lehet-e az Ilias és Odysseia-féle epopoeákat egyetlen egyéniség művének tekinteni! Vagy csodálatos-szerencsésen sok egyén és nemzedék felgyülemlett munkája olvadt volna bennök gyönyörű és váratlan egységbe!

Fr. A. Wolf korszakos kezdeményezése után K. Lachmann volt az első, ki — a *Nibelungliedre* szabott elveivel (*Klein-Wedertheorie*) — tizenhat jól-rosszul összerótt dalt választott ki, mint amelyekből az Ilias valahogyan összeállott. *Lytikus* („oldó”) iskolájával szemben Nietzsche, később Niese, Kammer stb. nagyjában, sokszor egészben is egy költő alkotásának tulajdonították az eposzokat; ők az *unitáriusok* (egységhevők).

¹ *Die Ilias und Homer*, Berlin, Weidmanusche Buchhandlung, 1916. VIII + 528 lap. Ára 15 M; — megjelente adta e sorok írásának alkalmát.

E két tábor antagonizmusának első túlzásai után hamar kitűnt Lachmann módszerének önkénye és lelki ismeretlensége: egy dala sem volt olyan, hogy bármikor is külön élhetett volna, amint ezt már 1884-ben látja Wilamowitz, a *lytikus* A. Kirchoff tanítványa. De kiderült, hogy egy Niese „egység” is csupán a felületesség tarthatja igaznak, — „amíg az erdőt nézzük csak, nem a fákat”. E két tan éles és vaglyagos szembeállítására meddő maradt: ezt csakhamar Christ, Jäger, Oauer, Erhardt és mások is vallják. A nyomukba lépő új-unitáriusok csakugyan másra is teszik a hangsúlyt és az ókori elvet tolják előtérbe: C. Rothe és A. Roemer egyszerűen élvezni akarják Homeroszt, mint bármely más költőt. Viszont az új-lytikusok (Wilamowitz-cal) egészen kikapcsolják a Herder-féle „költőnép” romantikus felfogását; fel- és elismerik a költőgyén szerepét és a költemények *szándékos* egységét, csak — mindamellett — nem tekintenek mindent egy költő alkotásának (E. Bethe!) és fenntartják maguknak az alapos vizsgálatokon tisztult és javított műbírálat szabadságát. E két iskola legfőbb tételeiről és szerzőiről több mint tíz éven át írott speciális ismertetéseim tájékoztatnak (az *E. Philologien Közöny*-ben); itt elég annyi, hogy az unitáriusok nemcsak elhanyagolják, de mintegy céltudatosan és szervezeten ki is semmizik a kollektív hozzájárulás eposzalkotó szerepét s nem veszik figyelembe a közadta kincsek, ama költői értékek fontosságát, melyeket a felhasznált anyag készen hozott magával; viszont az új-lytika jellemét olyan *plusz* determinálja, mely jóllehet kiváltságos tulajdon, mégis — mint minden plusz — módszernek megbízhatatlan, és ez: az észnek tipikusan német túl dolgoztatása, mely nem ismeri a tudhatóság határait. Oly homályossorsú költői hagyaték alapján, aminő a görög eposzok, semmiféle műértés nem állíthatja komolyan, hogy az „eredeti” Ilias Achilles halálával végződik és hogy az Odysseianak volt egy olyan változata, melyben Penelopeia én Odysseus előzetes megállapodással tűzik ki a kérőknek az ijj-versenyt. Pedig Wilamowitz nemcsak ezt állítja! Erős önkénye először is fölényes, éles szóval meg- és elvet szinte minden más véleményét: a Lachmann irányát, az egységpásztorokét, a filológusokat és folkloristákat s mellőzi szinte *minden elődnek* tudományos eredményeit; azután biztos határozottsággal „toldásokat” választ ki, korok és költők szerint rétegekre szabad és egyenesen erre büszke. Új könyve hangsúlyát is *ilyen* működésre teszi, míg a homerosi költészet egészéről vallott felfogásának szépségeit barátja, G. Finsler műveibe kölcsönözte, illetve a *Kultur der Gegenwart* vállalatának egy rövid (és laikusnak tulajdonkép már színtelenné tömörített) összefoglalásába pazarolta. Így természetesen a konstrukció, mellyel az Ilias és Odysseia egészét kimesterkedi, halvaszületett. Az eposz kérdésében addig, míg nem tudjuk: *melyik és mennyi tulajdonkép az az anyag, amit a lezáró, nagy költő, vagyis általában egy költő egyéni teljesítményének tekinthetünk*, minden, esztétizálásból és stílusból levont következtetés a levegőben lóg. Ez a megfjétésnek objektív fogantyúja, a konkrét alap, ami nélkül minden ítékezés csak a kritikus személyes előkészítettségének és kora speciális hangulatának játéka: enélkül a történetíró Herodotos *eposz-írónak* fogja látni Homeroszt, az

alexandriai grammatikusok a foldozgató szobatudós vonásait fedezik fel képén, a Lachmann-Herder korában azon technikával kell dolgoznia, mely a Lönnrot Kalevaláját teremtette és így tovább. Minden téren, minden *egyéni* nagyotalkotás egyszersmind sokszerzőjű; a költő is a hagyományozott kincsből válogat, kombinál és alakítja az újat. Így alkottak Milton, Shakespeare, Goethe, akikről tudjuk; így kellett ennek ott is lennie, ahol bár nem okmányok, de annyi külsőség (állandó sorok, megkövesedett formák stb.) hirdeti — az egy költő kétségtelen zsenialitása mellett — a sokak tipikus és százados munkáját, ahol a múlt még él a sorok mögött, ahol minden együtt és egyszerre posztulálja az egyén mellett a közt, a művész mellett a népet. Hiszen ha meggondoljuk, mik *lettek* a homerosi költemények a görögségnek —: népünnepeiknek főpontja, iskoláiknak főtárgya, kultúrájuknak bibliája —, lehetetlen nem látni, hogy a potiori *népköltészet* ez, csak persze a szó helyes értelmében. A „nép”- és „mű”-költészet egybefolyó köreinek elkülönzése csak tévedésekre vezetett; a népköltészetet *nem* eredete teszi; a népköltészet csak a kifejezésnek bizonyos, olyan módja, melyet tökéletessége mellett az egyszerű (népi) költő is könnyen megtalál vagy megtanul, de amelyre a jó „műköltő” (azaz a név szerint ismert költő) is éppúgy rábukkanhat és akkor a forma általa válik a nép sajátjává. Az „így termelt formák megingathatatlan kedveltsége s a megkülönböztetett eljárás, mely nekik az elme fel nem kapott produktumai mellett jutott, szükségkép vallják e módról, hogy éppoly tökéletesen megfelel a kifejezett tárgyának, mint a népies gondolkodás általános törvényeinek, vagy fordítva: *népköltészet az olyan költői mód, mely bizonyos tárgykörben a legdolgozzerűbb vonásokat a legegyszerűbben fejezi ki.* A görög eposzokat, hogy népköltészet legyenek, nem kellett a „daloló Görögország”-nak alkotnia, de a Nagyköltő se formálhatott mindent először szavakba, ami bennök elhangzik. Mindkét módhoz csodatévés kellene és csodák nincsenek. A sokelődű, de zseniális Homeros — egészen kikapcsolva a bedolgozások kérdését — könyökig vájkál a már szóba-ért invenciók népi kincseiben. Vagy elképzelhető, hogy ő találta fel azt a legszemléltetőbb formát, mely a főhős nagyságát legyőzött ellenfele nagyságán méri fel Achilles és Hektor párbaját más hősök sokszor vívták meg előtte. Az is már biztosan kipróbált ható mód volt, ahogy Achilles hajlíthatatlan fölénye a legnagyobbon: urán, Agamemnonon demonstrálódik. Így száll szembe — és nyilván Achillestől függetlenül — a görög Herakles Eurystheusszal, az orosz Ilia Vladimírral, a magyar Toldi Nagy Lajossal stb. A hitvesi hűség megpróbálásának legalkalmasabb kifejezője, az úgynevezett „hazatérő férj” (*heimkehrender Gatte, retour du seigneur*) motívuma is alkalmasint egyidős az első, ősi, expedíciós háborúval és csakúgy megvolt Homeros előtt, amint gondolatát — tőle függetlenül — azóta is mindig életrekeltek a háborús-mozgalmas korok mindennapos eseményei és körülményei. (Tennyson, Maupassant, d’Annunzio is feldolgozták.) És így tovább. Természetes viszont, hogy az ilyen motívumok tömege nemcsak lehetővé teszi, de meglétével bizonyos irányokban preliminarálja is a köl-

tők terveit. Kipróbált hatóeszközök annál is inkább téríthetnek a mentükben fekvő mesék felé, minthogy e kincsek milyensége épp a költőnek oly kívánatos közösséget garantálja a közösséggel, míg az anyag mennyisége könnyebbé teszi, hogy a művész az emberi teljesítmény látszatánál nagyobbat alkothasson. Például: az Ilias keletkezésére nem lehet közömbös, hogy Hektor és Achilles párviadala (esetleg a barátért, Patroklosért állott bosszú eszméjével együtt) általános népgondolat; hogy Achilles haragtartása (μῆνις) a feudális levegőjű frank és északi epikában is sokszor leli párját; hogy az Iliás nekünk körülményes és hosszadalmas ajándéklistái (a békülni akaró Agamemnon ígéretei, stb.) nemcsak izlandi sagakban és a *Chanson de Roland*-ban ismétlődnek, de hasonló felsorolások (nászajándékok, stb.) a modern szerb vagy orosz népi hallgatók körében is leginkább követelt „attrakciók”. Ez tudniillik mind csak azt jelenti, hogy az elemek (sok mással) telhettek a görögség népi kincstárából (a feltűnő találkozásokot mindenféle népirodalom termékeivel sokszor csak az általános népgondolat magyarázhatja), és meglevésökkel könnyíthették a költő szárnyrakapását. De olykor — és ez épp oly fontos — nehezíthették is. Az epikns költészet ugyanis bizonyos meglevő, „népi” sémákat nemcsak hogy nem cserélhet fel magafeltalálta ujjakkal, de vannak kedvelt és tárgyhoz illő vonások, melyek bizonyos nemzetnél bizonyos tárgykörben még akkor se mellőzhetőek, ha a mű speciális menetébe nem is illenek a legsimábban, így használja fel Homeros az Agamemnon és Achilles haragjának motívumát, mely jellege szerint Hektor halálában, illetve a trójaiak végre is bekövetkező leverésében hangzik ki, felhasználja, noha a Patroklosért állott bosszú motívuma is ide vezet és így ezzel a lélektani előkészítés egységét és tisztaságát veszélyeztette.² Hasonlóképp — az Odysseiában — rosszul illik Penelopeia hivatalos hűségéhez, hogy a versenykitűzés mesemotívuma tagadhatatlan hűtlenségi tény. Az ilyen ellenmondásoknak két magyarázata lehetséges. Vagy nem vette észre őket a költő (ami valószínűtlen), vagy érdemesnek gondolta megbirkózni velök és, bár szükségkép fogyatékos erejével, enyhíteni súlyukat; ezt viszont mindenesetre csak azért tette, mert érezte, mennyit nyer még így is alkotása azon többletben, melyet az eredeti vonások általános és kétségtelen („népi”) becse jelent számára.

Nyilvánvaló tehát, hogy az eposzok születésénél az egyéni munkát jelentékenyen előkészíti a közés és hogy a két tényező arányszámának kutatását egy Wilamowitz se hanyagolhatja el bosszulatlanul. A homerosi eposzalkotásnak elsőrangúan fontos kérdése, hogy egy feltalálást a köznek vagy az eposzt lezáró egyéneknek kell-e tulajdonítanunk. És ha igaz is, hogy Homeroshoz nem az az út vezet, mely a germánok és románok eposzához vezetett; ha igaz is, hogy semmi analógiakeresés nem állapíthatja meg, mi történt az iónoknál (hiszen tényezők és folyamatok nem ismétlődnek változatlanul a történelemben), mégis: vannak állandóan azonos összetevők és azonos részletek.

² V.ö. *Fejezetek a Homeroskérdéshez* című disszertációm (1907), 30-33. l.

S ha legalább azt sikerült „elhordani”, amit a szerb, orosz, finn, izlandi, magyar stb. tömegköltészetből mint általános emberi réteget kell felismernünk, az ismeretlen keverék vegyelemzése akkor is egyszerűbb lett annyival, hogy a maradékot már csak a „nemzeti”-re és „egyéni”-re kell felbontanunk. Wilamowitz ellenben nem választja ki a tömegmunkát és rendületlenül írja a hagyomány érdemeit az egyén javára és fordítva: a költőt elítéli vagy — nem tudva, miben fárad — erőszakot követ el rajta, mert ahelyett, hogy erejének érhető gyengeségét észlelné, a maga önkényes magyarázataival kompromittálja őt. Így vetemedik a sivár gondolatra, hogy Penelopeia férjével egyetértve tüzte ki a versenyt (*Homerische Untersuchungen*, 1884, 78. l.), mert szükségesnek látta a nő hagyományos hűségét menteni, de nem vette észre, hogy ami e hűtlenség árán történik — a végsőigfeszítés és az érdekszigazás —, az a mesemotívum olyan hatásos kényszere, melyet mai költő is értékesebbnek ítélne a lélektanál és viselné következményeit. (Lélektanra a legműveltebb közönség is csak a mese *után* gondol.) Nem ismerte fel, hogy itt a helyes megértés csak azon múlik: mit és hogyan tudott a költő egy népi novellamotívum epikussá-dolgozásának anyagi nehézségeiből leküzdeni.

Részletezés nélkül, ennyiből is kitűnik Wilamowitz fogyasztása: az ő idegen, csupa véletlen tényezőtől kialakított, hajlíthatatlanul erős egyéniségéből nem lehet Homeroszt rekonstruálni és exakt eredményeket kieroszakolni. Legfeljebb azt látjuk: mit csinált volna egy költő, aki Wilamowitz eszével gondolkodik, de nincs biztosítékunk, hogy volt egy ilyen költő; az meg kivált valószínűtlen, hogy ez éppen Homeros lett légyen, akinek költői technikájától és poétikai kánonjától szükségképpen hosszú fejlődés választja el azt a modern-logikus és tudatos stíluszéleszt, melyre Wilamowitz épít. Ő azonban a változtathatatlan „elintézés” igényével gázol át a dolgokon és épp ez, a hátra nem tekintő önbizalom az a vonás, mely e tudóst a filozófus német faj jellegzetes képviselőjévé bélyegzi. Wilamowitz nem ismer kételyeket felfogásával szemben és kivételeket logikája alól, nem ismer kiszámíthatatlanságokat, fejlődési jogokat és kényszereket a költészetben. Ezzel, az alapos gondolkozásba vetett abszolút bizalommal és a kanti csalhatatlanság kíméletlenségével csakugyan nagyszerű konstrukciókat építettek — a német filozófusok. Azonban míg a mitsem sejtő világ könnyen viselheti a megkérdézés nélkül róla készült képet, a költészet már inkább megsínylené, ha rászabadítanék egy gondolkozónak a költészet dolgairól — mondhatnám — „eltökélt” előítéletét. E téren újtát kell állni az ilyen önkénynek, itt ez az egész módszer semmit se mond, mihelyt egy szóval többet mond a költői elv fontosságának általánosságánál.

Am a mélyreható részleteredmények kedvéért, ha számukra ez volt a megnyilatkozás elengedhetetlen kerete, még a Homeros-portrait meghamisítását is meg kell Wilamowitznak bocsátanunk. A gazdagság és gondolatkeltés külön értéke minden munkájának és Homeros könyvei is kincses-tára a felvillanyozó megfigyeléseknek. Ez esetben azonban már a szerző egyéniségének kiélődését fogadtuk el a könyv legfőbb érdemének és céljának,

vagyis a munkát inkább filozófiai, mint filológus alkotásnak tekintettük! Viszont, ha így teszünk is, semmikép se járunk rosszul. Homeros körül az abszolút igazság több mint problematikus; a költőt megfognia, mint annyiaknak, bizonyára Wilamowitznak se sikerülhetett volna, de a *német tudóst* — saját személyén — senki nála méltóbban és előnyösebben be nem mutathatta, (Sokszor emlegetett „franciássága” csak azt jelenti, hogy nem a rosszabb minőségű, a csak-szorgalmas németek közül való és — Homerosban például — hajlik a költő költői élvezése felé.) Ez új könyv előszava és a háború nélkül is „háborús”. Wilamowitz kétségkívül lelke legmélyén érzi és éli a hadak meg a tudomány, a nemzetek meg a módszer heterogén területeinek összetartozását. Ő nagyon tud háborús beszédet is tartani — a háború említése nélkül.

Csak az emberi tökéletesség korlátai bosszantók: Hogy az ilyen nagyszerű, sárkány ölő németek se győzik a győzhetlent!

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

A magyarság ügye a külföldön.

E cím alatt Révai Mór igen érdekes és kitűnően megírt könyvet írt,¹ melyben lelkes hévvel figyelmezteti a magyarságot arra, hogy a külföldön nem ismerik és félreismerik, bántják és rágalmazzák; hogy sem gazdasági, sem kulturális téren nem léphetünk fel addig kellő súllyal, amíg ilyen *terra incognita*, sőt *vituperata* maradunk; hogy a külföld felvilágosításának ügyét államilag és társadalmilag kell megszervezni.

Ekesszóló fejtegetéseiben elsősorban a bajt mutatja be szerzőnk. Íme, hogyan írnak rólunk még a háború alatt is, nem is ellenségeink, hanem osztrák és német fegyvertársaink! És Révai bő tallózást mutat be az osztrák és német irodalomból annak bizonyítás árá, hogy mennyire nem ismernek bennünket, mennyire támadnak, bántanak, gyanúsítanak, sőt rágalmazznak. Tényleg nem lehet tagadni, hogy a R. által közölt szemelvényekben sok a rosszul informáltság, sőt a rosszakarát is nem egyszer felüti a fejét. De szerző ezzel a bizonyítással nem elégszik meg, hanem felszisszen, sőt felkiált minden bírálatra a *Budapesti Hírlap* és a többi sovinszta lap receptje szerint. Ha például valaki megmérgezett nemzetiségi politikánkat, „ázsiai közigazgatásunkat”, elmaradt közgazdasági életünket, a zsidók szerepét kritizálja vagy rámutat az asszimilált nemzetiségek óriási részvételére a magyar szellemi életben: ő rögtön türelmetlenül rosszhiszemű aknamunkáról, irredenta besúgásról, elvakult ferdítésről beszél. A magyar viszonyokat ő olyan rózsás színben látja, mint akár Tisza István vagy Rákosi Jenő. Nem tudnék egyetlen pontot megjelölni, ahol Révai Mór; a tradíciósabb magyar polgárcsaládok egyikének sarja, teljesen be nem olvadt volna a magyar feudalizmus és a sovinszta sajtó látókörébe és értékítéleteibe.

Ennek megállapítása azért fontos, mert csak így mondhatunk véleményt szerző gyakorlati javaslatairól. Ő ugyanis elméletileg tisztán látja, hogy mit kell tennünk. Jó cikkeket és könyveket kell írni a külföldi közvélemény tájékoztatására:

„Ezekben a könyvekben megfelelő beállításban kell bemutatnunk Magyarországot a külföld előtt alapos és komoly emberek alapos és komoly tanulmányaiban, becsületesen, őszintén regisztráló és nem kérkedő, objektív és túlzásoktól ment, jóízűséggel és szerénységgel, de egyszersmind magábanbizással és önérzettel, stílusbeli szépérzéssel, de nem léha szellemeskedéssel megírt tanulmányokban. Ezeknek a könyveknek objektíveknek, okosoknak és szavahihetőeknek kell lenniök, ezeknek a könyveknek áttekinthetőeknek és alaposoknak, de

¹ Budapest, 1917. Révai Testvérek. 221 l.

nem tudakosoknak, ezeknek a könyveknek érdekeseeknek, jól megírottaknak és nem nehézkeseknek, ezeknek a könyveknek igazaknak, feltétlenül megbízhatóknak és nem túlzóknak kell lenniök, ezekben a könyvekben nem szabad a külföldi olvasó elé Potemkinfalvakat rajzolni, mert hiszen könnyen meggyőződhetik arról, hogy tévútra vezették, ámitottuk, megcsaltuk és rosszabb nemzetbe jutunk, mintha azt sem tudnák a külföldön rólunk, hogy a világon vagyunk.

Ezeknek a könyveknek valóban megfelelő és igaz beállításban kell bemutatniuk az országot, az ország gazdasági, kulturális, politikai, természeti viszonyait; ezekben a könyvekben szépítés nélkül, a dolgok mélyére ható alaposággal kell számot adnunk előnyeinkről, jótulajdonságainkról, kiválóságainkról, de nem szabad szemet hunynunk hibáink, hiányosságaink, sőt bűneink előtt sem.”

Kitűnő tanács ez, mely a finom érzékű kiadó biztos ítéletére mutat, mely azonban a legszögesebb ellentétben áll azzal az egész szellemmel, melyben néhány lappal előbb szerző a rólunk szóló irodalmat bírálta. Mert ha társadalmi, politikai és gazdasági életünk annyi bajáról nem szabad őszintén írni: akkor igazán csak egy gyűlöletes Potemkin-irodalom jöhet létre s melynek természetével az első tíz oldal elolvasása után a kritikusszellemű külföldi szakvélemény feltétlenül tisztában lesz.

Hát még az a másik fajta irodalom, melyet R. szintén javaslatba hoz, micsoda virágokat fog teremni? Ő ugyanis egy harcos irodalmat is ajánl, ekképen:

„De emellett az ismertető irodalom mellett mindaddig, amíg el nem kerülhetjük, mindaddig, amíg szövetségeseink táborában is önálló nemzeti fejlődésünknek ellenségei lesznek, szükség lesz egy másfajta irodalmi produktivitásra is, arra, amely minket a támadások ellen megvéd, amely elhárítja azokat a merényleteket — mert bizvást azoknak nevezhetjük —, amelyek hol allddeutsch, hol nemzetiségi oldalról még a háború közepette sem szűntek meg. Szükség lesz egy oly publicisztikai irodalomra, amely vívóállásban állva, minden egyes támadásra menten visszavág, még pedig azon a helyen és az előtt a közönség előtt, amely előtt a támadás történt. Minél alaposabb, minél behatóbb és minél erélyesebb lesz ez az elhárító vagy védő irodalom, annál hamarabb fogjuk azt mellőzhetni.

Minél hamarabb küldjük vissza odúikba azokat a sötét erőket, amelyek ellenünk agyarkodnak, annál hamarabb fogjuk ezt a disszonáns publicisztikát kikapcsolhatni működési szféránkból. De addig, amíg ellenfeleink nem szüntetik meg ellenünk való támadásaikat, addig amíg belső és külső ellenségeink jogosulatlan panaszaikkal teletármázzák a világot, addig, amíg ők konkolyt hintenek közénk és szövetségeseink közé, mi nem bízhatjuk védelmünket a jó Istenre, nem bízhatjuk a józan ész belátására, nem bízhatjuk másra, mint saját magunkra és addig kötelességünk ezt a védelmet vállalni és szövetségeseink józan eszt meggyőzni afelől, hogy az igazság a mi oldalunkon van.”

Persze erre az irodalomra is szükség van, de minden polémia hatástalan marad mindaddig, amíg egyszerűen a *si fecisti nega* álláspontjára helyezkedünk s mereven elzárkózunk annak elismerésétől, hogy igenis, léteznek Magyarországnak súlyos és orvoslandó nemzetiségi, közigazgatási, iskolapolitikai és közgazdasági bajai, melyek szoros összefüggésben vannak

elsősorban a latifundiális gazdálkodásunkkal és feudális alkotmányunkkal. Ellenségeinknek túlzásait vagy rosszhiszemű vádaskodásait csak úgy utasíthatjuk vissza kellő erkölcsi komolysággal, ha nem tagadjuk le vakon azokat a hibákat és bűnöket, melyek széles körök elkeseredését keltik fel ellenünk. A magyar demokráciának semmi oka sem lehet rá, hogy kritikátlanul szolidaritást vállaljon a magyarországi feudalizmus, klerikalizmus és plutokrácia gazdasági, politikai és nemzeti-ségi tévedéseivel és bűneivel.

Míg ez a szellem nem hatja át a magyar felvilágosító és vitatkozó irodalmat: addig ugyan Magyarország jó hírnevét nem lehet helyreállítani még az olyan nagyszabású tervvel sem, mint aminőt R. Kovácsol. E tervnek két alapvető része van. Az egyik:

„Mindenekelőtt pénzre van szükség, még pedig sok pénzre. Egy nagyszabású alapítványt kellene létesíteni, legalább fél-millió koronával, amelynek kamataiból állandóan és minden időközön át lehetővé válnék azoknak a munkáknak megírása, azoknak a tanulmányoknak a díjazása, amelyek a magyar ügy szolgálatában állanak, amelyek az országnak a külföldön való tudományos és népszerű ismertetésével foglalkoznak. Nem számíthatunk arra, hogy az első időben külföldi kiadók teljesen magukra veszik a kiadás kockázatát, azért támogatunk keli őket annyiban, amennyiben legalább a tiszteletdíjakat, vagy azok bizonyos hányadát mi viseljük. Csak a későbbi időpontban, csak irodalmunk térfoglalása után, csak ügyünknek minél behatóbb kiépítése után fogunk e teher alól felszabadulni, amikor is a szabaddá váló jövedelmeket megint más nyelvterületeken eszközrendő kiadások előmozdítására fogjuk fordíthatni.

Az alapítványt, amelyről itt szó van, a nagy magyar társadalom hozhatná létre, amelynek bizonyára nincs egyetlen oly művelt tagja, aki ennek az ügynek fontosságáról meg ne volna győződve. De létesíthetné egy összegben is egy olyan fennkölt gondolkodású egyéniség, aki magát az ügyet átérti és átérti és emellett kellő anyagi eszközökkel is rendelkezik.”

A másik:

„... ennek az ügynek külföldi képviselőkre is van szüksége, olyan férfiakra, akik az egyes külföldi gócpontokon szemmel tartják a minket érdeklő eseményeket és fenntartják azokat az összeköttetéseket, melyek nélkül célunkat alig valószínűsíthetjük meg. Nekünk jóformán expozitúrákra volna szükségünk azokban a városokban, ahol az illető ország szellemi élete összpontosul, így ezidőszert Berlinben, esetleg Münchenben és Drezdában, később természetesen Parisban, Londonban, Rómában és esetleg egyéb helyeken is.

Követségeink mellett, vagy azok státusában mindenütt kellene egy-egy olyan embernek lennie, aki a mi ügyünknek meleg szószólója, aki összeköttetést tart fenn az ottani sajtóval, aki barátkozik az ottani irodalommal és publicisztikával, akiben megbíznak az ottani kiadók, és aki ebben a pozíciójában megbecsülhetetlen szolgálatokat tehet ügyünknek.”

Nos, a mi véleményünk szerint úgy a finánciális alap, mint a külföldi képviselet teljesen értéktelen marad mindaddig, amíg ennek az alapnak a kezelőit és ennek a képviseletnek a szerveit a régi hagyományos, a tradíciókat glorifikáló, a hiányokat maszkírozó, a bűnöket eltussoló szellem hatja át. sőt egyenesen csak árthatna ez a szervezkedés, mert a külföld

ma már sokkal jobban ismeri elmaradottságunk némely jellegzetes vonását, semhogy észre ne venné, hogy itt egy szervezett potemkiárával áll szemben.

Viszont, ha a feudalizmus régi szellemét a józan önkritika, a reformokra való készség, a hibák helyrehozására való hajlandóság váltja fel s ha csakugyan őszintén, ferdítés és palástolás nélkül fogunk írni, vagyis abban a helyes szellemben, melyet maga R. ajánl *elméletben*, csodálkozva fogjuk látni, hogy milyen könnyen fogunk kiadót és olvasóközönséget találni. És nem is az a fő, hogy tájékoztassunk és vitatkozzunk. *A fő, hogy minél több igazi tudományos és irodalmi értékünket bemutassuk a külföldnek.* Az Eötvös nemzetiségi és szociálfilozófiai munkássága többet használt a magyar névnek, mint Apponyi és az összes nemzeti apologeták együttvéve. Kossuth Lajos emigrációs szereplése több presztízst szerzett nekünk, mint ezer Eöttevényi Nagy Olivér állami kiküldetése. És ma is Károlyi Mihály pacifista működése több rokonszenvet ébresztett irántunk, mint a románság bevándorolt voltáról szóló öszszes bizonyítékok. És ha meg tudnók ismertetni Európával Adyt és Móriczot, ez aránytalanul többet használna nekünk, mintha száz pamflettel tussolnánk el a vármegyei klikkuralom nemzeti-ségi és közigazgatási visszaéléseit.

Sőt a Révai Mór alapja még csak rosszabbítaná a helyzetet, mert ez a potya-pérez még jobban felburjánóztatná ezt a gyűlöletes honmentő irodalmat. Vagy Révai nem ismeri a dús állami szubvenciókon viruló *Revue de Hongrie* és hasonló irodalmi vállalatokat? És ha ismeri, mint kitűnő kiadó és fényes üzletember, csakugyan azt hiszi, hogy a kegyelmes és félkegyelm-es urak felvilágosító és hitvitázó cikkecskéi tovább jutnak el a párisi és londoni papirkosaraknál?

Nem, sem pénz, sem követség nem segít mindaddig, míg Magyarország teljes demokratizálása alapján egy olyan közszellemet nem teremtünk, mely ideológiában, érzelmekben, kritikáiban és módszerekben vérbeli rokona a nyugatnak. Míg ez nincs meg, addig a külföld „felvilágosítása” hiábavaló, mert annak nagyon finom orra van és őt mondat után kiérzi a tatárt az orosz máz alatt. (R. B.)

Az utolsó kurucvezér.

Justh Gyula nevét nem fogja elfelejteni a magyar demokrácia jövő történetírója, mert ő volt az, aki rendkívüli eréllyel és lelkesedéssel utat tört az általános választójog gondolatának a történeti Magyarország sorai között is. Egy korszakban, melyben a közéleti reakció teljesen lejáratta a függetlenségi párt nagy liberális örökségét, a Kossuth-Irányi-féle tradíciókat: ő volt az, ki pártja klerikális és feudális elemeinek (elsősorban az Apponyi-csoportnak) kiszorításával újra járhatóvá tette az utat a népjogok híveinek számára.

E korszakos munkájában, melyet tiszta jelleme és kifinomodott erkölcsi érzülete mindig nemes és szép formák között hajtott végre, taktikailag nem egyszer tévedett, mivel egyéni-

sége sajátos keveréke volt a régi kurucvezérnek és a modern demokratának.

Mikor Tisza az utolsó választásokkor a függetlenségi párt feudális elemeivel való titkos szövetségben megtizedelte a Justh pártját, 1910 június 5-én a *Világ*-ban írt cikkemben igyekeztem megállapítani az akkor letört vezér történelmi szerepét és jelentőségét. Úgy érzem, hogy ezt a hét év előtti diagnózist a fejlemények csak megerősítették és az akkor kifejtett szempontok ma is jellegzetesek, úgy a korra, mint a hősré. Ezért legyen szabad akkori gondolataimat reprodukálni:

„Most, mikor fogcsikorgató düh vagy lenéző gúnykacaj között említik a nevét, a magyar radikális demokrácia-kötelessége, hogy igazságos bíró legyen a magyar parlamentarizmusnak eme markáns alakjával szemben, annál is inkább, mivel nagy erényeivel és nagy hibáival *representative man*-je ő közéletünk egy értékes típusának. Ez a típus különben ma máiannyira ritka és kihalóban levő, hogy Justh tJ-yula inkább utolsó mohikánja, semmint aktív képviselője a nagy kurucvezéreknek.

Lássuk mindenekelőtt az egykori tábornok. Vagy két évszázad vérzivatarra közepette született meg a magyar kuruc testi és lelki típusa. A bécsi katolizáló abszolutizmussal viaskodó magyar feudalizmusnak sajátos társadalmi terméke: a rozoga fegyverzetű, gyakorta éhező, fegyelemhez nem szokott, a protestantizmushoz húzó, az oláhság búbanatát kesergő, Bécsset és a labancokat gyűlölő, véres, kegyetlen és a magyar függetlenségért harcoló kuruckatona. A három részre szakadt ország örökös csatái és a helyi rablólovagok által birtokuktól megfosztott, templomaikból kivert, vagyonukban és tisztességükben megrontott, minden fajú, vallású és osztályú földönfutó nép alkotta a gyűlölt és gyűlölt csúfolt kuructábornok, mely minden baját, minden nyomorúságát, minden testi és lelki szenvedését a német és pápista Bécs művének látta, mely vérszopó magyar labanc hada segítségével tönkreteszi a szegénységet és a kisebb nemességet. A szatmári békéig és bizonyos értelemben egész 1848-ig lobogott ez a mérhetetlen szociális és vallási elégtelenség, mely olykor félelmes erejű tömegmozgalmakká nőtte ki magát egy-egy nagyobb szabású kurucvezér kezében. Kurucvezérekkel pedig tele volt az ország, különösen pedig a kincses Erdély, ahol lépten-nyomon bukkant fel egy-egy gőgös és hatalmas fegyveres főúr, aki — miként a nyugati feudális lovagjai vagy *condottiere*-i — fejedelemségek alkotására, vagy legalább is dús zsákmányok és hadisarcok elnyerésére törekedtek s minduntalan szembe kerültek a bécsi centralizáló abszolutizmussal. A legtöbb közülük közönséges rablóvezér vagy minden külföldi udvarral trafikáló politikai kalandor volt, ki a *nemzeti függetlenség* jelszava alatt merőben oligarchikus érdekekért küzdött. De akadt a kurucvezérek sorában néhány államférfi is, aki olykor az egész korszak elnyomottainak élére állva, az alkotmányos rend, a társadalmi igazságosság és a lelkiismereti szabadság eszméit képviselte az elnyomó és katolizáló Bécs abszolutizmusával szemben. Az alkotmányos rend, a magyar függetlenség természetesen csak a nemesi, rendi előjogok védelmét jelentette ebben a korban, de minden nagyobb-

szabású kurucvezér, aki mélyebbre véste be nevét történelmünkbe, érezte, hogy a nemesi függetlenség ügye csak úgy életképes, ha azt a jobbágyfelszabadítás és a protestáns vallás-szabadság követeléseivel támasztja alá.

A kurucpolitikának ekként történelmileg két iránya volt. Az egyik merőben közjogi, gravaminális politika és a fegyveres nemesség érdekeit képviselte. A másik a nemesség által felfegyverezettek érdekeit istápolja: a jobbágnak földet ígér és vallásának szabad gyakorlatát biztosítja, tehát demokratikus és szociális.

A kurucpolitika eme kettős irányából többnyire az elsőt követte. Fegyverre támaszkodó közjogi gravaminális politika volt Béccsel szemben, csaknem kizárólag nemesi osztályérdekek javára. Sőt gyakorta még ennyi sem volt. Egyszerűen az illető kurucvezér magánügye volt, ki mindannyiszor cserbenhagyta nagyhangú követeléseit, valahányszor Bécs hiúságát vagy birtokéhségét kielégítette. De a Bocskayak, Bethlenek és Rákócziak kezében ez a szűkös kurucpolitika országos politikává lett, mert a nemesi szabadság ügyét az elnyomott néposztályok ügyével egyesítették. A függetlenségi párt a régi kurucvilág mindkét áramlatát örökölte. Van egy merőben feudális szárnya és van egy másik, mely a függetlenségi eszmét a Kossuth-Irányi-féle szellemben összekapcsolja a demokrácia követelményeivel.

Ennek a demokratikus kurucvezérpolitikának utolsó mohikánja Justh Gyula. Bár a lelke mélyéig földesúr és nemes, soha el nem feledte, hogy a Bécs elleni küzdelem pusztá szélmalomharc a széles népretegek bajtársi együttérzése nélkül. Bár egész elméje közjogi és történelmi alapon áll, érzelmileg a demokrácia és az emberi jogok nemes és igaz akkordjai élnek benne.

És éppen mert ezen kétlaki kuructípusnak szinte atavisztikusan tiszta képviselője, ezért bukott meg olyan tragikusan Justh Gyula és a pártja. Tragikusnak nevezem bukását, mert nagy ügyért és nemes eszközökkel küzdött. Egy kalmár és elvtelen korszakban bátran és férfiasan dobta oda a hatalmat és a biztos miniszteri tárcát a közjogi kurucpolitika legutolsó hidrafejéért, a bankért és egykori latifundiumos szövetségesei által rútul cserbenhagyva, az öregedő és beteges vezér a harmincéves férfi lelkesedésével és odaadásával küzdött a maga igazáért és a jobbágyok és az egykor jogfosztott városi polgárok utódait szólította fegyverre a közös elnyomó ellen, az általános és egyenlő választójog alapján. S bukásának tragikumát alig enyhíti, hogy a magyar választások hagyományos terrorjával és korrupciójával kellett megküzdenie, mert pandúron, pénzen és alkoholon át is tisztán látszik a szomorú tény, hogy Justh Gyula erkölcsi tekintélye is megingott. A gáncs- és félelmenküli kurucvezér hiába hivatkozott a demokráciára. A magyar parasztság, polgárság és munkásság eleje bizalmatlanul hallgatta a kuructábornok választási tárogatóját, egykori szövetségesei pedig, a demokráciát gyűlölő, merőben köz jogilag kuruc-kodó grófok és papok, mint a bélpoklostól fordultak el az általános választójog apostolatól.

Ez a Justh Gyula tragikuma. Pártja közjogi és reakciós elemeinek túl demagóg volt. A demokráciának, a népnek és a

polgárságnak pedig túlságosan kuruc. A termelő, verejtékes munkájukból élő népelemek nem bíztak benne, mert jól érezték, hogy az új Magyarországot épp az a prókátoros, örökösen közjogi szakaszokat cséplő politika nem engedi megszületni, melynek Justh Gyula volt egyik legexponáltabb képviselője. És a polgári Magyarország azt is jól megérezte, hogy a bankközdelem sem volt komoly gazdasági politika, hanem a régi, meddő, gravaminális politika utolsó kuruckodó állomása.

A gazdasági életet élő Kultur-Magyarországnak egyre növekedő ellenszenva a tehetetlen, nagyszájú, az élettől elmaradt kurucpolitikával szemben erősebb volt, mint hite és rokonszenva az általános választójog pártjával szemben. Végre is Justh hajlandó lett volna a bankért a plurális választójogot is elnézni. Ekként Justh Gyula bukása egy egész rendszer, sőt egy egész gondolatvilág csődjét jelenti és ebből a bukásból csak úgy lesz feltámadás, ha a vezér és pártja habozás és utógondolat nélkül átalakul a népjogok és a demokratikus haladás zászló-tartójává és táborává, ha a közjogi gravameneket elejtve, mindenekelőtt a grófi és főpapi uralom megsemmisítésére tör. És ezzel a politikával hű maradna a függetlenségi politikának nem betűjéhez talán, de szelleméhez mindenestre. Mert a grófok és a főpapok Magyarországa a gyarmatszolgátságban tespedő *Regnum Marianum*. Csak a gyárak és a belterjes paraszbtirtokok Magyarországa vívhatja ki az ország igazi függetlenségét.

Nagy és a Justh Gyula rendkívüli jelleméhez és tetteirejéhez méltó feladat.”

Életének utolsó hét évében Justh Gyula nemes önzetlenséggel harcolt tovább a népjogokért. Hívei nagyrésze által cserbenhagyva, némelyek által elárulva, súlyos betegség alatt görnyedezve joidéig egyedül ő és maroknyi táborkara volt az, mely szembehelyezkedett Tisza István terrorával és erőszakával. Az ő hű zászlótartásának érdeme, hogy az egyesült ellenzék a választójog alapján kötött Tisza ellen szövetséget. Az ő ragyogó erkölcsi példaadása volt az az erő, mely elsősorban megtérítette a demokráciának a vezérségben utódát. Károlyi Mihályt.

Bár tudás és intellektuális erő tekintetében nem tartozott a kornak vezető emberei közé, mégis, egyénisége erkölcsi tisztaságával és esztétikai nemességével sokkal több nyomot fog hagyni maga után, mint amazok. Milyen kicsiny szürkeség mellette például a „tudós” Hegedűs, vagy a „gazdasági szakember” Gratz, vagy az „illusztris jogász” Balogh. Az ő pályája újabb bizonyítéka annak a megismerésnek, hogy a politika nem tudomány, hanem művészet, nem a gondolat, hanem az érzelem hegemóniája alatt áll.

Jászi Oszkár.

Babes Emil.

Mi sem mutatja jobban a magyar közvélemény teljes tudatlanságát és tájékozatlanságát a raja nézve legsorsdöntőbb kérdésben, a nemzetiségi kérdésben, mint az a tény, hogy Babes Emil szinte észrevétlenül távozhatott el az élők világából. Az a napi-boulevard-sajtó, mely oly érzékeny és szomjas minden hírecs-

kére, minden újdonságra, jóformán még regisztrálni sem tartotta érdemesnek a Babes Emil halálát. Pedig Babes Emil igen jelentékeny szerepet játszott a magyarországi románság történetében s működése nagy port vert fel úgy a magyar, mint a román sajtóban. Számos könyvben, füzetben és hírlapcikkben fáradhatatlanul csinált propagandát a *magyar-román kibékülés* mellett. Ő volt az úgynevezett „román békepárt” egyik legbefolyásosabb publicisztikai képviselője, amely egy mérsékelt kompromisszum érdekében dolgozott s a „román túlzókkal” szemben elsősorban a kormány — főleg Tisza gróf — méltányos és jóindulatú kezdeményezéseitől várta a románság legsúlyosabb bajainak orvoslását. Természetesen ez a koncepció éppoly kevésbé elégítette ki a román nemzeti-ségi pártot, mint a magyar demokráciát. A román nép öntudatos vezetői a küzdelem hevében gyakran pusztá renegátot láttak benne, aki a román arrivisták (főpapok, földesurak) érdekében folytat egy olyan megalkuvó politikát, mely legfeljebb a legdurvább visszaélések palliatív kezelésére vezethet. Viszont a magyar demokrácia is bizalmatlanul nézte a Babes Emil működését, mint egy rövidlátó álláspontot, mely nem tudja, hogy a mai osztályuralmi keretekben a nemzetiségi kérdés nem oldható meg, így került Babes Emil két malomköve közé: a román intranzigencia és a magyar szélsőbal malomköve közé s így komolyabb eredmény nélkül örlelődött fel munkás és jószándékú élete.

Mert Babes Emil nem volt sem renegát, sem elvtelen politikus, hanem az ő működési irányát megszabta társadalmi pozíciója és az ehhez fűződő ideológiai légkör. Mint egy nagy román hazafi fia, meleg és hív érzelmekkel volt faja és nemzetisége iránt. De mint állandóan Budapesten élő, előkelő és a kormánykörökkel folyton érintkező, román klientelával rendelkező ügyvéd, természetesen egészen másként látta a reális politikai erőket, mint a balázsfallvai vagy az aradi románság. A szabadelvű párt, majd meg a munkapárt klubjainak simább érintkezési formái között, a budapesti művelt társaság nemzetközibb levegőjében egészen más motívumok alatt állott, mint a perifériák elkésztett intelligenciája. Emellett joggal érezte, hogy az ő kibékítő és elsimító szerepe több haszonnal járhat a románságra, mintha eggyel — a saját személyével — megszorítja a *vogelfrei* küzdők táborát. Mert ha elvi eredményeket nem is ért el Babes Emil, az ő buzgó, kitaró, tapintatos közbenjárói tevékenységével sok visszaélést tudott orvosolni, sok készülő bajt elhárítani. És valóban fáradhatatlan volt az ilyen zajtalan és önzetlen információkban. Másik komoly érdeme ennek a szerény, okos, körültekintő, jóindulatú férfúnak az volt, hogy publicisztikai tevékenységének mérsékelt hangja, de alapos szakismerete olyan körökben is utat tört a román politika hibái és bűnei felismerésének, melyek a nyíltabb és szigorúbb bírálattal szemben teljesen elzártak maradtak volna.

Elete most a románságra nézve legszomorúbb korszakban fejeződött be: Románia romokban hever, a magyarországi románság legnagyobb része a frontokon vérzik, másika internálva van,

harmadika kábultan roskadozik a tömeglélek bizalmatlansága vagy féktelen kitörései alatt. Szegény Babes Emil egész életmunkájának összerokadását érezhette földi pályája utolsó hónapjaiban. Lelke beborult horizontjára egy vigasztaló sugar sem eshetett: hisz az egyedüli remény, a magyar demokrácia hajnalhasadása kívül esett politikai látókörén. (J. O.)

A feudalizmus Bihar megyében.

E cím alatt az *Új Nemzedék* a következőket írja:

„Bihar vármegye tudvalevően szintén azok közé a törvényhatóságok közé tartozik, amelyekre klinikai példák gyanánt szoktak hivatkozni a dzsentri vármegyei uralmát emlegető szociológusaink. Ezt az uralmat a dzsentri a virilizmus révén gyakorolja, amely a puszta földbirtok alapján minden képesítés nélkül is fontos politikai és kormányzati befolyást biztosít a borkabátnak. Bihar vármegye alispánja most tette közzé a törvényhatóság legtöbb adótfizető bizottsági tagjainak névsorát, amelyet nem minden érdek nélkül lehet végigböngészni. Kiderül ebből a lajstromból is, hogy a demokráciának és liberalizmusnak Biharban sincs oka panaszra és hogy a feudalizmus sáncait ott is nagy sikerrel ostromolják az új idők, igaz megnyugvására mindenkinek, aki azt kívánja, hogy a kultúra Biharországot is hódítsa meg végre és valósítsa meg ott is a magyar junckerrendszer helyett a földmegosztás és a politikai hatalom megosztásának üdvözítőbb rendjét. A bihari virilisták névsorából ideiktatjuk azokat, akik ott élén járnak ennek a küzdelemnek, előbb maguknak szerezvén meg a földet, nyilván csak azért, hogy aztán tovább adhassák a frontokról hazatérő magyar földnélküli Jánosoknak. Íme néhány név a legtöbb adótfizető bizottsági tagok közül:

Wolf Netter 68.850.—, dr. Stern Ödön 43.149.—, Schwa rez Jakab 13.525.—, Schwarcz Lajos 12.432.—, Weinstein Márk 8910.—, Schwarcz Ferenc 8440.—, Incze Lipót 7999.—, Sterntal Artúr 6843.—, Kohn Jenő 7069.—, Kemény Sándor 6907.—, Grosz Zsigmond 6363.—, Schwarcz Ignác 6005.—, Bleyer Lajos 5286.—, Schwarcz Márton 4598.—, dr. Stern Károly 3958.—, Grosz Andor 3323.—, Lichtstein Mózes 3910.—, Wieser Márton 3240.—, Schwarcz József 2929.—, Kallós Jakab 2919.—, Neufeld Lipót 2918.—, Wertheimstein Alfréd 2694.—, Schwarcz Artúr 2567.—, Pick Sámuel 2434.—, Lévy Mór 2419.—, Mersz Jenő 2393.—, Weisz Márton 2200.—, Grendler Aladár 2169.—, Schwarcz Gyula 2142.—, Weisz Jakab 2110.—, Lédig Dezső 2091.—, Kohn Lázár 1790.—, Bleyer Ferenc 1689.—, Bleyer Manó 1684.—, Pollák Mór 1683.—, Schwarcz Miksa 1631.—, Friedmann Benő 1596.—, Kemény Manó 1587.—, Schillinger Mór 1512.—, Róth Gyula 1446.—, Fleischer Ignác 1301.—, Feldmann Károly 1299.—, Burger Jakab 1267.—, Lederer Manó 1255.—, Mann Adolf 1225.—, Schwarcz Adolf 1199.—, Beck Henrik 1198.—, Lichtmann Jenő 1193.—, Lederer József 1183.—, Grünberger Izidor 1181.—, Bügler Jenő 1143.—, Bügler Zsigmond 1141.—, Farkas Mór 1135.—, Klein Károly 1077.— korona.

Ezek az 1000 korona adónál többet fizető radikális borkabátosok. Ezer koronánál kevesebbet fizetnek, mint virilisták. 35-en. A demokrácia elhatalmasodásának megkönnyítésül szolgáljanak még a következő adatok: Bihar vármegye összlakosságából a legutóbbi népszámlálás szerint zsidó volt 16.867, vagyis

a lakosság 8,2%-a. Ezzel szemben az 1000 holdon felüli 194 birtokosból zsidó volt 86, vagyis 44,3%; a 100 holdtól 1000 holdig terjedő 724 birtokból zsidó kézen volt 240, vagyis 33,1%. Ezek voltak az arányszámok 1900-ban. Azóta bizonyára Bihar is együtt haladt a korrallal a radikalizmus szellemében és igényei szerint”

Mi az *Új Nemzedékkel* csak a legritkább esetben szoktunk vitatkozni, mivel a termékeny eszmecsere alapfeltétele, a *jó-hiszeműség*, az ő részéről többnyire hiányzik. Ha véleményeinket diskutálja, elferdíti azok értelmét; ha idéz, torzítva idéz; ha ítéletet mond, szórványos esetekből könnyelműen általánosít.

Jelen esetben azonban kivételt teszünk, mert az valósággal „klinikai példája” az *Új Nemzedék* vitatkozási modorának. Tehát a zsidó virilisták és földbirtokosok gyarapodását, mint a radikalizmus és a demokrácia térfoglalását tünteti fel, természetesen a „szociológusaink” értelmében vett demokrácia és radikalizmus térfoglalását. Ezt a kis zsidó hepp-heppelést azonban rossz helyre adresszálja, mivel laptársunk épp oly jól tudja, mint mi, hogy az ország meggazdagodott zsidósága túlnyomó többségben nem radikális, sem demokrata, hanem minden erejével a társadalmi reakció szekerét tolja, legyen ez a reakció Tisza-féle bihari, vagy Bethlen-féle erdélyi reakció. Ez a tény a mi számunkra nem meglepő, hisz örökösen hirdetjük, hogy a feudalizmust és bankokráciát — úgy a nemesit, mint a zsidót — csak az ország demokratizálásával, a latifundiumok — úgy a nemesiek, mint a zsidók — felosztásával és a nemzetiségek egyenjogúsításával lehet megtörni. De ezt még elméleti tudás hiányában is, maga Milotay István úr is tudhatná, aki egészen közlelről megfigyelheti, hogy a gazdag zsidók (például Jellinek Henrik) gyakorta a reakciós fajmagyarok politikáját támogatják. Ha pedig a szociológusok és a radikálisok zsidó összeköttetéseire kíváncsi, csak kérdezze meg elvtársától, az *Egyenlőség* című zsidó szaklaptól, hogy jól szervezett üzleti agitáció alapján az ország számos zsinagógájában fanatizált rabbik az *Új Nemzedék* vagy a *Huszádik Század* ellen prédikáltak-e s melyik orgánum ellen szeretne bojkottot rendezni a zsidó klerikalizmus? Sőt még azt is felajánljuk Milotay úrnak és lapjának, hogy szavaztassa meg az említett „zsidó bőrkabátosokat”: vajjon közülök a *Huszádik Századnak* vagy az *Új Nemzedéknek* van-e több híve és olvasója?

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Athén és Franciaország párhuzama. (*Aus einer alten Advokatenrepublik. Demosthenes und seine Zeit von Engelbert Drerup. Dr. Professor an d. Universität Würzburg. Paderborn. Schöningh, 1916, 211 l.*

Auch ein Kriegsbuch. A címlapon ezzel a pár szóval máiszerző maga is jelzi könyvének jellegét, amely nem alkalmas arra, hogy a mostani világháborúban egymásra uszított népmilliók közt a megértést és kiengesztelődést előmozdítsa.

Könyvének jellemzően *Advokaten gegen Könige* című bevezetésében szerző szerint a jelen háború nem a demokráciáért, hanem az angol és francia üggyvédek uralmáért folyik, amely az emberiség legnagyobb átka és amely Európa szabadságát fenyegeti; míg a népek szabadságát és önrendelkezési jogát a királyok védik, kik népeikkel eddig is minden örömet és bánatot megosztottak. A Demosthenes korabeli Athént a mai Franciaországhoz hasonlítja, főleg a pártküzdelmeket és a világháborút okozott ható erőket illetően. Szerinte az athéni antik demokrácia ugyanaz az *Advokatenrepublik* volt, amely a mai Franciaország demokratikus parlamentarizmusának hazug leple alatt grasszál.

A könyv I. fejezetében találóan összegezi azokat a főtényezőket, amelyek Athénben a demokrácia kialakulásához vezettek. De csak jelzi azt az osztályharcot, amely már Solon idejében a teljesen eladósodott parasztság és nagybirtok közt kitorve, alapvető szociális és politikai reformokhoz vezetett és később Kleisthenes alkotmányreformjával a nemzeti alapon nyugvó arisztokratikus államszerkezetet megdöntve, a demos kezébe juttatta az államhatalmat. Az Areopag, a görög — mondjuk — felsőház hatáskörének alapos megnyirbálása után pedig Ephialtes alkotmányreformja a teljes demokráciát léptette életbe. Az athéni tengeri forgalom és világkereskedelem kialakulásával az állam a katonakötelezettséget az előbb hadiszolgálatot teljesítő és önköltésen magukat felszerelő lovagok és jómódú polgárok mellett kénytelen volt a széles néprétegekre és főleg a legszegényebb néposztályra is kiterjeszteni, amely a flottán az evezősi és katonai szolgálatot zsoldért teljesítette és amely tudatára ébredt annak, hogy a perzsákkal való mérkőzésben az államot megmenette. A népnek az állam védelmében való fontossága így vezetett a demokrácia kialakulásához. Ennek mibenlétét és funkcionálását szerző azonban nem ismerteti; pedig a demokrácia korszaka Athenben egyúttal az athéni ember belső átalakulásának és a szellemi élet minden mezején való példátlan kibontakozásának Kora volt. Igen hálás és szép feladat lett volna, ha szerző az egész közélet szabad levegőjében és a politikai aréna küzdőterének isklájában kialakuló néplélek és a világ legégszegesebb művészei közti kapcsolatot feltárta volna, mint például Croiset teszi *Les Démocraties antiques* című szép művében. A sophisták korszakot alkotó fellépése, a rhétorok szerepe, az egész közoktatás-ügy revolucionalizálása, mind a szabad kritika és teljes demokrácia következménye volt. Sőt a szerző által gúnyosan említett *Brot und Spiele* is e demokrácia kultúreszközeihez tartozott. A köztisztviségeket, az eskübírói funkciót szegény ember csak úgy láthatta el, ha a létminimumot fedező csekély 1, 2 vagy 3 obolosnyi (körülbelül 20, 40, 60 fillér) napi díjat megfizette neki az állam.

Amikor az oligarchák forradalma a demokráciát eltörölte, első dolguk volt minden köztisztviselői fizetés megszüntetése, hogy a szegény ember minden tisztségtől elzárassék. A szegények közt kiosztott theorikonok pedig tulajdonképpen a Panathénaiákon és a nagy Dionysziákon való részvételre jogosító belépődíjak voltak. (L. Oncken: *Athen u. Hellas.*) A Dionysziákon, ezen az eredetileg valóságos jellegű és a természet újjászületését ünneplő nagy népistentiszteleten előadásra kerülő dithyrambosokból fejlődött ki az antik dráma. Ott versenyeztek Aischylos, Sophokles, Euripides és más sokan drámáikkal a pályadíjért és dicsőségért. Amidőn az állam a szegényeknek az előadásokra így mintegy utalványt osztogatott, egyúttal súlyosan büntette azt, aki jegyét másnak eladta. Igaza van Croisetnak, hogy nemcsak az antik drámaírók váltak Athén becsületére, hanem az a nép is, amelyhez szóltak és amelynek bírálata alá bocsátották műveiket.

Az egyes athéni politikusokat ismertetve, az oligarchapárti Antiphonról meglepéssel konstatálja szerző, hogy nem volt ügyvéd, míg a demokráciához csatlakozott Lysiasról ezt írja, hogy: „az ügyvéd teljes skrupulusnélküliségével forgatta köpenyegét a szél szerint”. Szerző alig említi az oligarchiának a demokrácia és a nép elleni két forradalmát, amidőn az Athén ellenségeivel való konspiráció útján, sőt az állam függetlenségének elvesztése árán is sikerült a demokráciát rövid időre megbuktatniuk. De az erre következett oligarcha rémuralom örökre kigyógyította az athénieket minden arisztokrata restauráció iránti esetleges vágyódásukból. Egyáltalán szerző nem említi azt a belső antagónizmust, amely az athéni államban a mindinkább két ellenséges táborra sűrűsödő gazdagok és szegények közt folyton élesebb lett és valószínűsítő osztyárharc jellegét vette fel. (Croiset i. m. 77. 1.) Demosthenes korának megértéséhez feltétlenül szükséges lett volna az azt megelőző korszak szociális viszonyainak ismertetése. Abból a nagy gazdasági átalakulásból nőtt ki a Demosthenes korabeli Athén minden problémája, amely az akkori kor világháborújának, a peloponnesosi háborúnak volt a következménye.

A több évtizeden át tartott háború pusztításai révén a mezőgazdaság tönkrement, a népesség a városokba menekült, az általános népjólét csökkent, a lakosság száma megfogyatkozott. Az ipar és kereskedelem aránylag kevesebbet szenvedett és a békekötés után pláne hatalmasan fellendült. Amint Aristoteles érdekesen megállapítja: háborús időkben a lakosság egy része túlságosan gazdaggá, a másik meg túlságosan szegénnyé lesz. (*Polit.* VIII. 6. 2.) Az erőre kapott kapitalizmus a tönkrement parasztoktól a földeket összeharászva, azt spekuláció tárgyává tette. Az ipar, kereskedelem és a banküzleteknek felvirágzása és a kapitalizmusnak az egész gazdasági és szociális életben való térfoglalása magának az államnak a képét is átformálja. A tőke szervező, uralkodó faktorrá válik, amely — mint már az akkori görög mondta — maga is „dolgozik” és lehetővé tette sokaknak a munkánélküli megélhetést. (L. Pöhlmann: *Gesch. d. antiken Commun. u. Sozialism.* II. 186.) A kapitalizmust sőtét árnyékként követő pauperizmus az államot a legsúlyosabb válságba sodorja és mint már Plato mondja: a nagy vagyonszűkültség az államot két ellenséges táborra osztja. (*Politeia*: 423.) E belső válságok Athén külpolitikájában is visszatükröződtek. Azok akiknek sikerült vagyonuknak legalább a romjait megmenteni, továbbá a háborúban és az azt követő gazdasági fellendülés korában vagyonhoz jutott újjazdagok és spekulánsok serege minden áron a békét akarták, hogy nyugodtan élvezhessék vagyonukat. (L. Croiset i. m. 195. 1.) Ennek a pártnak Isokrates lett a vezérpolitikusa, ki úgy brosuráival, mint a szó erejével is a mindinkább támadólag fellépő Macedóniával való megegyezés mellett agitált, hogy egyesült erővel a hellének közös ellensége, Perzsia ellen fordul-

janak, amelyet szerző a mai Oroszországgal, mint a némentség örök ellenségével, hasonlít össze.

Athén Kr. e. 355 körül tényleg kritikus helyzetbe került. A második athéni szövetség felbomlott és így a szövetségesei legnagyobb részétől elhagyott Athén nagyhatalmi állása megszűnt. Egyidejűleg pedig a szomszédos Macedóniában egy zseniális monarcha és hadvezér céltudatos vezetése alatt álló militarista hódító állam keletkezett. Philippos a macedóniai kultúrátlan paraszti hegyi lakókat és harcias nemességet az általános hadkötelezettség elve alapján szigorú katonai fegyelem alatt álló hadseregbe gyúrta és ezzel a félelmetes harci eszközzel a szomszéd illír és thrák népeket leigázva, az egymással torzalkodó hellén államok viszálykodásába avatkozott és az összes hellénség feletti hegemoniát vindikálta a maga számára. Míg a fejlődött kultúrájú, a békés ipart és kereskedelmet űző athéni polgárnak semmi kedve sem volt már a katonáskodáshoz és a háborúit fizetett zsoldosokkal vívatta; addig a macedóniai műveletlen földművelő és állattenyésztő félvad hegyi lakó népben az ősi barbár vadság, mint harci készség, megvolt. Pláne, ha a szomszéd művelt és gazdag népeknél könnyűszerrel szerezhető dús zsákmányra is kilátás nyíltott. (Pöhlmann: *Griechische Gesch.* 232.)

Isokrates a hellén államok, osztályok és pártok egymással való küzdelmében Philipposban egy lenyűgöző hatalmú, de az ellentéteket kiegyenlítő és pártatlan legfelső fórumot remélt, mely a hellénséget egyesíti Macedóniának, szerzőnk szerint „az akkori kor Poroszországnak” hegemoniája alatt. (37. l.) A hellénség egyesítésénél alkalmazott kényszereszközök az egyetértésért rajongó Isokratesnél már csak azért sem keltettek aggodalmat, mert Philipposnál a hellénekkel szemben hódító szándékot fel nem tételezett, amely naiv feltevésben később persze alaposan csalódott.

Szerzőnk Demosthenest, mint lelkiismeretlen sovínisztát és egy, az államhatalmat minden eszközzel megkaparintani akaró politikai klikk exponensét mutatja be (55. l), akivel felszínre került az általa következetesen *Advokatenparteinák* nevezett athéni demokrata néppárt, amely szerzőnk szerint „az abszolút népuralom princípiumával a demagógok oligarchiáját jelenti”. Midőn Philippos többi szomszédait legyőzve, már feleslegesnek tartja Athénnel szemben az eddigi képmutatást és Athén tengeri uralmának legerősebb támaszpontjait egymásután elfoglalja, megbukik az athéni békepárt és Demosthenes fulmináns olynthosi beszédeiben az egész szabad hellénséget fegyverbe szólítja a „barbár” macedónok ellen, mint szerzőnk szerint most az entente teszi a „hunok” és „boche”-ok ellen. (73. l.) Azonban a macedón katonai túlerővel szemben Athén kénytelen Philippos feltételei mellett békét kötni. Philokratesről, aki a népgyűlésen a békekötés mellett agitált, szerzőnk is elismeri, hogy Philippos fizetett ágense volt (87. l.): azonban méltóságára felhossa, hogy: „ebből azonban nem következik, hogy ezzel Athén érdekeinek jelentékenyen ártott”.

Látva az izolált Athén tehetetlenségét, Demosthenes szövetségeseik után néz; míg Philippos másrésztől az athéni békepártot pénzeli. Demosthenes philippikáival iparkodik a haza és szabadság védelmére egyesíteni minden erőt és az állam vezetésében döntő szerephez jut, mit szerzőnk Clemenceau kifejezését használva *Poincarératie*-nek nevez. Keresztülviszi a flotta reformját és a felszerelés költségeit a vagyoni cenzus arányában veti ki a lakosságra, míg eddig épp a szegényebbre hárították azt át a gazdagok. Ezzel a szegényeket megnyeri. Philippos látva a veszélyt, hadat ízen és Athén Gibraltárját, Byzancot támadja meg. Athénben most az összes pártok összefognak és a szegény néposztály számára eddig kijáró theorikonokat is a hadikiadásokra foglalják le.

Szerzőnk jellemzően nagyon helyteleníti a Macedóniával való

szembeszállást, „amely nélkül a háborút elkerülhették volna, mert Philippos a görög államokkal szemben megelégedett volna a *friedliche Durchdringung* politikájával a meghódítás helyett; azonban az ügyvédek ennek ellentáltak (mint ma is!)”. Helyesebben ítéli meg a helyzetet Pöhlmann: (*Griech. Gesch.* 240. 1.). „Ez a küzdelem Demosthenes felfogása szerint egyúttal egymással engesztelhetetlen ellentétben álló politikai princípiumoknak is mérkőzése volt!” Demosthenes és a demokrácia számára egyedül a demokratikus állam méltó az emberhez, mert itt a törvény uralkodik, míg minden másfajta államban egyeseknek vagy keveseknek az akarata.

A mérkőzésben Chaironeiánál Philippos kiváló hadseregével legyőzte az athéni polgári miliciát és a fizetett zsoldos hadat. Athén autonómiáját névleg meghagyta ugyan, de legfontosabb kereskedelmi göcponokat megszállva, Athén gazdasági életét megbénította. Mint Pöhlmann találóan mondja: „Philippos útját a leigázott hellén városok egész sora jelölte. A macedóniai katonai monarchiában tényleg a plutokrata és oligarcha osztályuralom képviselői keresték hátvédüket” (i. m. 242. 1.), váltig minden ellentállás hiábavalóságát hirdetve. Ezen a nézeten van szerzőnk is. Mindazonáltal, ha tekintetbe vesszük, hogy a saját demokratikus alkotmányának kulturfejlesztő védelme alatt, a saját sorsát önmaga intéző, nagy politikai iskolázottságú, finom műveltségű, a kritika jogának korlátlan gyakorlásához hozzászózott athéni polgár, ki Athénben joggal „Hellas nevelőiskoláját” látta, most az előtt a lehetőség előtt állott, hogy az észak műveletlen, vad és előtte barbár katonahordája leigázza: akkor csak természetes, hogy ez ellen fellázadt önérzete, minden kulturérzéke és egész polgári és emberi öntudata.

A közös veszély ellen most már Perzsia is felajánlja segítségét és pénzbeli ajándékokkal is iparkodik a macedónellenes pártot erősíteni, mit persze szerzőnk a hellénekhez méltatlannak tart. Amde minden ellentállást legyűrtek a macedón phallanxok. Amidőn pedig Krannonnál (322) Antipater végleg leveri Athént, egyúttal megszünteti demokratikus alkotmányát is. A vagyoni cenzuson alapuló új alkotmány szerint ezentúl egy privilegizált kisebbség gyakorolta a kormányzatot macedón fennhatóság alatt, amely macedón katonasággal még a város és kikötő erődítéseit és így Athénnek egész gazdasági és politikai életét is a markában tartotta.

Könyve végén szerző Demosthenest Lloyd George, Briand stb. mellé állítja és beszédeit az ügyvédi tisztességtelenség, vak pártgyűlölet, politikai rövidlátás és megbízhatatlanság dokumentumának nevezi, amelyeket nem volna szabad a német iskolákban olvastatni. Mi — bevalljuk — inkább Croisetnak adunk igazat, amidőn azt mondja: „Athénnek becsületére válik, hogy méltó volt ily ékesszólás hallására, amely olyan, mint az államférfly imakönyve. Ha igaz — mint Bossuet mondta Ciceróról —, hogy a hallgatóság csinálja a szónokokat, úgy még sohasem adtak fényesebb bizonyítványt valamely hallgatóság előkelőségéről.” (i. m. 200. 1.)

Könyve *Anhangjában* végül szerző a háborút glorifikálja, mint: „az isteni gondviselés csodálatos eszközét” és kívánja, hogy az most is a németiséget — szerinte a hellenség legvalódióbb örökösét — háborús kultúrmunkájában a legnagyobb dicsőséghöz segítse.

Szerzőnk a porosz militarizmus és német imperializmus érdekében tendenciózusan beállítva, tudományos köntösbe burkolva mutatja be a történelem egyik legérdekesebb és legtanulságosabb korszakát, Athént a brutális macedón katonai hatalom letiporta ugyan, de Athén kultúrája az emberiségre örökségül megmaradt azzal az államideával együtt, mely az emberi szellemet ily magas-

latokra volt képes emelni. Drerup Poroszországot Macedóniához hasonlítja és szerinte a népeket összekovácsolni „csak vassal és vérrel” lehet. Másrésztől ugyancsak a németséget az: *eckte Geistes-erben der Griechen* diszjelzővel is illeti. Már pedig egész más volt az athéni, mint a macedón mentalitás. Mint Croiset találóan mondja (i. m. 249. l.): „Athénnek nem a háború a főfoglaltsága; sőt, még a politikai aréna és a bíróságok nyilvános diszkusszióiban sem merült ki az élete. Athén minden tekintetben a civilizációnak hasonlíthatatlanul gazdag forrása volt”

Ha a németség tényleg a hellén világnak és szellemnek akar örököse és továbbfejlesztője lenni, akkor azt a legteljesebb kifejlődésében, az athéni kultúrában és az azt kifejlesztett demokráciában kell példányképeül tekintenie és követnie. De akkor nem lehet egyúttal a macedón-junker militarista autokráciának is örököse, mint Drerup önérzettel hirdeti, mert a macedón királyok uralma nem volt hellén, hanem teljesen deszpotikus és perzsa elődeiktől főleg abban különbözött, hogy a katonai szervezetnek, fegyelemnek és drillnek oly gondosan kidolgozott rendszerén nyugodott, amely csakis a hellén kultúrával kapcsolatos fejlettebb szellem és belátás mellett volt lehetséges. És mint Grote találóan mondja (*History of Greece, Chap. X CIV.*): „Az intelligens görög Hellas polgára helyett egy idegen fejedelem eszköze lett. Az úgynevezett hellenizmus — a szokások, érzések, energiák és intelligenciának összessége, mely a görögöknél autonómiájuk korszakában megnyilatkozott — ez a valódi hellenizmus nem élhetett sem Alexandros mindent elnyomó uralma, sem utódainak kevésbé ellenállhatatlan erőszaka alatt. Éltető ereje, produktív génusza, organizáló képessége és tevékeny közéleti szelleme meg lettek fojtva és fokozatosan kihaltak.”

Maléter István.

A magyar szent korona országainak 1909—1912. évi népmozgalma.

(A m. kir. kereskedelemügyi miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a m. kir. központi statisztikai hivatal. A feldolgozást vezette s a bevezető szövegrészt írta Kovács Alajos. Budapest, 1916. 179 + 947. Ára 14 K.)

A központi statisztikai hivatalnak nem régen megjelent legújabb népmozgalmi kötete egy igen érdekes és tanulságos fejezettel bővült, a halálokok, foglalkozás és életkor hármas kombinációjával. Kétségtelenül előnyére válik e munkának, hogy szakítva a tisztán területi csoportosítással, más szempontból is igyekszik megközelíteni az ország halandóságánál mutakozó törvényszerűségeket és tendenciákat. Kár, hogy a halálozási statisztikáknak két sarkalatos hibája erre a feldolgozásra is reányomja bélyegét. Az egyik hiba, amelyen még hosszú időnkig nem is lehet lényegesen változtatni, abban rejlik, hogy a halál okára vonatkozó adatokat közel fele részben nem orvos-halottkémek szolgáltatják. A másik már könnyebben kiküszöbölhető hiba, a halálokok csoportosításánál használt halálozási nomenklatúra elavultságából származik. A nomenklatúrának ezt az alakját a belügyminiszter 1895-ben állapította meg s a belgyógyászat akkori állása mellett az bizonyos kielégítő is lehetett. Az eltelt két évtized alatt azonban az orvostudomány mérföldjáró csizmában haladt előre s mindjobban eltávolodott az adatgyűjtésnek ettől az élettelen sémájától. A szabatos diagnózisok mellett tüneti kifejezések, halálra nem vezethető vagy mindig csak másodlagosan jelentkező betegségek és elváltozások tarkítják halálozási nomenklatúránkat. Az elhalálozások egynegyede a két legkényelmesebben megállapítható halálokra a véleszületett gyengeségre és az aggkori végkimerülésre

esik. Ezeken kívül azonban elég népes rovattal szerepelnek, más szintén használhatatlan meghatározások, mint például görcsök, szívhűdés, hashártyagyulladás, vízbetegség, kékkor, fogzás stb.

Az előző évek népmozgalmi kötetei a halálokok szerint való részletezésnél különválasztották az orvos és a képesített halottkémetől beérkezett anyagot. A különválasztásnak célja az volt, hogy az orvosi tudomány haladását elősegítő s a profilaktikus intézkedés céltudatos megtételéhez felhasználható adatok értékét a laikus halottkémetől nyert anyag ne tegye illuzóriussá. Ez a megkülönböztetés a használatban lévő nomenklatura mellett, ma már teljesen feleslegessé vált. Mindazok, akik halálozási statisztikával vagy intenzívben foglalkoztak, lépten-nyomon tapasztalhatták, hogy az orvosi rész sem alkalmas pontosabb megfigyelésekre s az anyag logikus korrigálását az adatszolgáltatás öletszerű rendszerelensége lehetetlenné teszi. K., aki a népmozgalmi statisztikának évek óta legavatottabb művelője, elsősorban érezte a szétválasztás indokolatlanságát s ezért az új feldolgozásnál átmenetileg egy összevont nomenklaturát alkalmazásával a kétféle anyagot összeolvasztotta. Az összevont nomenklaturát bár sok tekintetben racionális, végleges megoldást nem jelenthet s halálozási statisztikánk igazán értékes anyagot csak akkor fog szolgáltatni, ha az adatok az orvosi tudomány színvonalának megfelelő nomenklaturára szerint gyűjtetnek.

Az új feldolgozásnak teljesen megbízható s magában is igen értékes része az elhaltak foglalkozásának és korának kombinációja, ki lehet azonban a halálokok közül is néhányat ragadni, melyekkel e hármaskombináció kapcsán érdemes foglalkozni.

A népmozgalmi kötet első helyen a négy legfontosabb gyermekbetegség a kanyaró, vörheny, szamárhurut és diftéria adatait ismerteti. Legnagyobb mértékben az östermelőosztály gyermekei vannak kitéve a gyermekfertőző betegségek pusztításának. Legkedvezőtlenebb a helyzete ezek közül is a kisbirtokosoknak és kisbirtokos napszamosoknak. A gazdasági cselédeknek a gyermekfertőző betegségek veszélyét már némileg mérsékeli az orvosi ellátás, amelyet a gazdasági cseléd szerződése értelmében könnyebben igénybe vehet. Általában a gyermekfertőző betegségek elsősorban a vidéket veszélyeztetik, ahol a hiányos orvosi ellátás s elhanyagolt egészségügyi viszonyok a védekezést nagyon megnehezítik. A városi lakosság közül csak azoknál a foglalkozási ágaknál pusztítanak nagyobb mértékben a gyermekfertőző betegségek, amelyeknek tagjai foglalkozásuk révén a népesség szélesebb rétegével érintkeznek. Így elsősorban a posta- és vasúti tisztviselőknél, községi alkalmazottaknál, gyógyszerészeknél stb. A négy fertőző betegség közül itt természetesen a vörheny vezet amelynek kórokozója a külső behatásokkal szemben a legnagyobb ellenállást tanúsít s fertőző képességét a legtovább megtartja.

A csecsemő életét legnagyobb mértékben veszélyeztető betegségek a bélhurtnak hazai statisztikánk megközelítőleg sem adja igaz képét. Szinte úgy látszik, mintha magas csecsemőhalandósági arányszámunkat más okok determinálnák, mint, amelyek a nyugat-európai államoknál szerepelnek. Ha hitelt adnánk az előttünk fekvő adatoknak, meg kellene állapítanunk, hogy Magyarországon a csecsemők táplálása olyan ideális, amellyel még a nyugateurópai államok sem versenyezhetnek. Végigfutva azonban a nomenklatura meghatározásain, több olyan halálokot találunk, amelynek rovatait kétségtelenül a bélhurut halálozottjai duzzasztják nagyra. Ilyenek elsősorban a veleszületett gyengeség s a görcsök. Veleszületett gyengeségben évenként átlag 70.000 hét éven aluli gyermek hal el minden bizonnyal sokkal nagyobb ez a szám, mint amit kritika nélkül elfogadhatnánk. A görcs csak tüneti megjelölése a betegségeknek s valószínűleg túlnyomóan a bélhurut, gümősagyhártyalob

s csak kis részében az idegrendszer közvetlen megbetegedése volt a halál oka. Nincs semmi pozitív irányítónk, aminek alapján az ezeken a címeken feltüntetett haláleseteket megoszthatnánk, de úgy hisszük, kisebb hibát követnénk el, ha a veleszületett gyengeséget és görcsöket a bélhurttal összefoglalva tárgyalnánk, mintha abból teljesen kihagyjuk.

A bélhurut kísérő társa a szegénységnek s a kulturátlanságnak. De egyenlő műveltség és vagyoni viszonyok mellett a vidéki lakosság, amely az orvos segítségét vagy nem, vagy már csak megkésve szokta igénybe venni, észrevehetően többet veszít. Legmagasabb a bélhurutban elhaltak arányszáma a munkásosztályoknál s ezek közül is a mezőgazdasági és bányamunkásoknál és a kisbirtokosoknál.

A gyermekbetegségek után a gümőkór az, amely népünk életét legerősebben veszélyezteti. Évenként több mint 70.000 gümőkóros halottat temetünk el s ezzel olyan szomorúan magas arányszámot érünk el, amelyet csupán a szomszédos Ausztria és Szerbia arányszámai közelítenek meg. A gümőkór területi elterjedését, kialakult göcseit a régebben megjelent népmozgalmi kötetek alapján már ismertük. Klinikákon és kórházakban gyűjtött statisztikák alapján módunkban volt az egyes foglalkozási ágak fertőzöttségére is következtetni, de a különböző foglalkozások között lévő óriási eltérések csak ennek a feldolgozásnak kapcsán mutatkoztak először teljes nagyságukban.

A gümőkór egyaránt városi és vidéki betegség. Vidéki lakoságnál a védekezés hiánya, a városokban pedig egyes iparágaknak a fertőzés terjedésére erősen alkalmas volta rejti magában a fertőzés veszélyét. Kétségtelen az is, hogy olykor maga a foglalkozás mintegy előkészíti a szervezetet a mérgezésre. Csak néhányat emelünk ki a gümőkórral legerősebben telített foglalkozások közül. Borbély- és fodrászsegédeknel a halálozás 61,9%-át gümőkór okozta; önálló borbélyoknál és fodrászoknál az arányszám valamivel kisebb 44,5%. Hasonlóan magas a szabósegédeknel és varrónőknél 53,6, illetve 62,2%, cipész- és csizmadiaségédeknel 54,01%, kovács- és lakatossegédeknel 45,0%, könyv- és könyvművészekénel 52,5%, ugyanitt nőknél 70%, takács- és posztószövőiparban alkalmazott nőknél 59,7% stb. A kereső családfelek arányszámát néhány százalékkal alacsonyabban, de mindig párhuzamosan kíséri az összes foglalkozásoknál a családtagok halálozási aránya. Azokban a foglalkozásokban, ahol a keresők egészségét a gümőkóros mérgezés veszélye erősebben fenyegeti, természetesen nagyobb mértékben van meg a beteggel egy háztartásban élők fertőzésének a lehetősége is, amely ellen éppen ezek az osztályok rossz lakásvizonyaik miatt sikerrrel nem védekezhetnek.

A fertőző betegségek után az idegrendszer s a vérkeringési szervek bántalmai alkotnak népesebb csoportot. Beosztásuk nem sok betekintést enged az elváltozásokat okozó alapbetegségek szövevényébe. Az arteriosclerosis vagy még inkább a még távolabbi okok, mint például a lues hatása alig észlelhető. Nagy általánosságban azt látjuk, hogy az érrendszerben elváltozások aránya a nehéz testi munkát végző napszámosoknál és az intelligens osztályok kereső tagjainál a legmagasabb, aminek magyarázatát talán abban kereshetjük, hogy mindkét osztálynak a munkája igen gyakori vérnyomásingadozással jár, ami az érlemezésedet kifejlesztését, amint ismeretes, elősegíti.

Idegrendszerbeli bántalmaknál legnagyobb a szellemi munkások aránya, ezek közül is elsősorban az állami, megyei és városi tisztviselőké, orvosoké, tanítóké és tanítónőké. A determináló okok nagy komplexumból itt talán kiemelhetjük a vérkeringési szervek bántalmainál említettek mellett a városok erősebb luetikus fer-

tözöttségét s az ennek következtében fellépő hereditásos elváltozásokat.

Még egy erősen pusztító betegség állít meg a halálokok sorában: a tüdő- és mellhártyagyulladás. E betegség okozta veszteségek a bányászoknál érik el maximumokat. A statisztikai adatok is támogatják tehát az orvosi tudománynak ama megállapítását, mely szerint a genuin tüdőgyulladás fellépésénél a contagiumnál is nagyobb szerepe jut bizonyos segítőknek, nevezetesen a mellkast érő traumáknak, túlfáradásnak, főként azonban ártalmas gázok és porfélék belélegzésének.

A feldolgozás eredményeit nem hasonlíthatjuk össze külföldi statisztikák anyagával. A magyar statisztikai hivatal újításával úttörő munkát végzett s tudomásunk szerint a halálozásoknak így mérvű részletes feldolgozását, néhány város statisztikáján kívül, még egyedül japán statisztikájában találhatjuk meg. A hármas kombináció értéke csak a modern orvosi tudomány színvonalán álló nomenklatura mellett lenne, teljessé. Kovács kimerítően részletes ismertetése azonban így is számos eddig még nem ismert pozitív megfigyeléssel gazdagítja közegészségügyi statisztikánkat.

Szekeres János.

Olasz legújabbkori történelem. (*Ludo M. Hartmann: Hundert Jahre italienischer Geschichte. 1815—1915. München: Georg Müller. 1916. 215 l.*)

Látszólag hálátlan munkát végzett Hartmann, mikor a világháború örjítő fegyverzajában ellenséges állam fejlődéstörténetét adta ki. Hálátlan munkát, mert a háborúszülte gyűlölet miatt rokonszenves fogadtatásra nem számíthat annál a népnél, melynek nyelvén e munkát megírta. A feladat, melyre vállalkozott, azonban csupán látszólagosan hálátlan, mert a nemes cél, mely tollat vezetett, megérdemelte a reáfordított munkát, s az elfogulatlan olvasót meggyőzte arról, hogy az olasz háborút az uralmon levő kisebbség imperialista politikája kényszerítette ki. A háborúból a népek, a dolgozó millióknak csupán a szenvedés jut ki, az intező politika azonban gondoskodik róla, hogy a sajtó és az irodalom olyan jelszavakat vessen felszínre, amelyek elfeledtetik a néppel, hogy békére, kultúrára, boldogságra van hivatva. Az olasz kormánynak még rengeteg kötelessége van a néppel szemben kulturális és gazdasági téren s e kötelességek fokozatos teljesítése helyett imperialista politikára pazarolja az ország gazdasági erejét és az állampolgárok tömegeinek az életét. Ezt a könnyelmű és felelősségteljes politikát igyekszik Hartmann megvilágítani eredetében, hogy ne az olasz nép, hanem az olasz politika felett törjünk pálcát, amikor a világháború mérlegét megalkotjuk. Nem a demokrácia, hanem a kisebbség uralma követelte a háborút s nem a nacionalizmus, hanem az imperializmus fejezi ki a háború célját.

Ez a politika nem új, s a vörös- és zöldkönyvek csupán utolsó hullámai annak a folyamatnak, amely az olasz közéletet évtizedek óta áthatotta. Ez a meggyőződés vezette Hartmannat arra, hogy Olaszország utolsó évszázadának történetéből kira-

gadja s megrögzítse azokat a mozzanatokot, melyek a háborús politika megértéséhez szükségesek. Nem a *risorgimento* tudományos történetét adja tehát, csupán azokat a részeket méltatja figyelemre, amelyek felfogásának megindolására alkalmasak. Iránymunkával állunk szemben, amely azonban az igazság keresését tüzte ki célul s éppen ezért méltó a figyelemre.

Az 1815. évi bécsi kongresszussal kezd, melyen Európa népeinek a sorsa felett még a diplomácia határozott, a diplomáciát pedig a legalitás és az egyensúly elvei vezették. A bécsi kongresszus Olaszországot egész sereg kisebb-nagyobb államra osztotta, melyek sorsa idegen hatalmak kezében volt. Csupa apró állam alakult a félszigeten, melyek egyike sem folytathatott önálló belső vagy külső politikát. A legellenszenvesebb volt az északolaszországi osztrák uralom, amely a francia szabadságeszmékkel telített nép előtt az elnyomatást képviselte s valósággal gyakorolta is, amint alkalom kínálkozott reá. A legnagyobb rokonszenvnek Piemont és a savoyai uralkodóház örvendett, mert ez állott a legerősebben francia befolyás alatt.

Az olasz nemzeti egység, állami függetlenség és politikai szabadság régen a lelkek mélyén lappangott s minthogy az egyetemes reakció világában kifejezésre nem juthatott, titkos társulatokban és erőszakos kitérésekben nyilvánult meg. A *carbonari* szövetségek, a francia szabadkőművesség olasz hajtásai voltak ez eszmék melegágyai, ahol olasz hévvel karolták fel a szabadság szeretetét és hirdették a zsarnokság gyűlöletét. Ezeket a szövetségeket, melyek főleg Délolaszországban voltak elterjedve, nagy eréllyel, de eredménytelenül üldözte a rendőrség és működésük rövid időn belül erőszakos felkelésekre vezetett, melyek kimondott célja a politikai szabadság volt. Az 1820. évi nápolyi és 1821. évi piemonti felkelések azonban nem jártak sikerrel, a Szent-Szövetség gondosan örökődött az uralkodói jogok felett és Ausztria készséggel működött közre a szabadságmozgalmak leverésében. A *carbonari* szövetségeknél nagyobb hatást gyakorolt Olaszország újjáalakulására a *Giovane Italia* egyesület, melyet Giuseppe Mazzini alapított 1822-ben. Mazzini ébresztette fel az olasz nemzeti önrzetet, idealizmusa és áldozatkészsége nemzete apostolává tették őt, s ámbár optimista reményei nem váltak valóra, emléke feledhetetlenül élni fog honfitársai lelkében. Mazzini a nép nagy tömegére alapította politikáját és az osztálykülönbségek megszüntetését sürgette. A gazdasági problémák iránt azonban nem volt fogékonysága, s mikor 1848 után e problémák lettek uralkodóvá a politikában, megszakadt a kapcsolat a Mazzini eszméi és a gyakorlati politika között és Cavour vette át szerepét. Mazzini lelke Garibaldiban és társaiban éledt újjá, akik ugyanazzal az áldozatkészséggel küzdöttek nemzetük ügyéért, mint nagy mesterük.

Camillo Cavour az 1848—49. évi szerencsétlen háború után jutott az olasz politika élére s gyakorlati érzéke és bámulatos erélye megteremtette Piemont számára az előfeltételeket, hogy

Olaszország vezető államává s az olasz nemzeti egység alapkövévé válhatott. Cavour Olaszország Bismarckja volt, szerencsés kezű és vasakarátú államférfiú, aki biztosan haladt útján és akit nem rémítettek el a vállalkozás nehézségei. Rendezte Piemont benső viszonyait és erélyes állást foglalt el Ausztriával szemben. Mint Franciaország szövetségese az 1859. évi hájjáratall felszabadította Lombardiát, 1860-ban csatlakozásra bírta Közép- és Dél-Olaszországot, csupán Velence és Róma maradtak idegen kézen. Cavour nem fejezhette be nagy művét, 1861-ben meghalt, de az ő politikája szerezte meg Olaszország számára 1866-ban Velencét, 1870-ben pedig Rómát.

Az olasz egység történeti folyamata tehát abban különbözik a némettől, hogy külföldi segítséggel lehetett csupán megvalósítani. E segítséget elsősorban a franciák adták és ennek természetes következménye az a rokonszenv, melyet a franciák Olaszországban élveznek. A felszabadítás sikere viszont elvakította az olasz politikusokat és imperialista államcélokat tűztek maguk elé, amely államcélok a hármasszövetséghez való csatlakozást eredményezték. Az imperialista politika azonban Abessziniában is, Tripolisban is csődöt mondott és nacionalista jelszó alatt kísérelték meg e politika folytatását. E célra azt a rokonszenvet használták fel, mely az olasz nép lelkében a francia felszabadítók iránt élt és a megtévesztett népet könnyű volt a régi osztrák elnyomók ellen harcba vinni. A nép kulturális és gazdasági helyzete — főleg Délolaszországban — sokkal alacsonyabb, semmint igazi érdekeit felismerhetné és a politikában az őt megillető helyet tölthetné be. Az uralom a kisebbség kezében van, a nép csupán az uralom terheit viseli és előnyeiben nem részesül.

Ez a háború magyarázata Hartmann szerint és ámbár magyarázatai inkább tetszetősek, mint mélyrehatók, mégis úgy érezzük, hogy az igazság az ő részén van. Az olasz háború a tőke háborúja! Szomorú igazságként kell leszögeznünk, hogy a tőke akar és tud háborút csinálni, s reményteljes sejtésként ébred lelkünkben a gondolat, vajjon a munka akar-e és tud-e békét teremteni? A nagy francia forradalomban hatszáz halálrakész szabadságharcost indított útnak Marseille városa azzal a meghagyással: *Marchez, abattez le tyran!* most a munkának kell megindulnia, hogy a háború tirannusán erőt vegyen. Ha Hartmannak igaza van és a munka nem részes a háborúban, akkor a munka megoldhatja a nagy problémát és visszaadhatja nemcsak az olasz népnek, de a világnak is a békét.

Gárdonyi Albert.

Választójog és nemzetiségeink. (*Vertan Endre: A választójog kiterjesztésének hatása nemzetiségi viszonyainkra való tekintettel Budapest, Palim. 1917. 84 l*)

A választójog kiterjesztésével mesterségesen összekapcsolt kérdések egyikére kíván választ adni *Vertan Endre* könyve. A demokrácia minden ellensége, de igen sok jóhiszeműen tévedésbe ejtett is azzal igyekezett az általános választójogot már

eleve is diszkreditálni, hogy ennek megvalósítása esetén a magyarság vezető szerepe az állambomlasztó elemek martalékául fog oda-dobadni. Ezen meggyőződést Vertan szerint csak megerősítette az a tény, hogy az általános választójogot első ízben egy alkotmány-ellenes kormány a nemzeti küzdelem letérése céljából a nemzeti aspirációktól távol álló csoportok segítségével akarta megvalósítani. Ebből az aggodalomból a későbbi idők folyamán párturalmi és más mellékérdekek által hamisan fenntartott jelszó lett, mely „a nemzeti érzés erejét állította sorompóba a szabadelvű és demokratikus haladással szemben”. Különösen erősek napjainkban azok a tendenciák, amelyek az erdélyi magyarság megmentése címén akarják az általános választójog megalkotását megakadályozni, melynek káros hatása máris jelentkezik, amennyiben a kormány különleges erdélyi érdekeket fedezett fel és ezek védelmében különleges intézkedéseket kíván életbeléptetni. Ezzel szemben rámutat arra, hogy a tiszta román ajkú vármegyék lakossága által küldött néhány román képviselő még nem idézhet elő nemzeti veszedelmet, de valamely faj szupremáciája különben sem tartható fenn pusztán erőszakkal vagy politikai intrikákkal. Minthogy vannak bizonyos nemzetiségi aspirációk, azoknak az országgyűlésen kell hangot adni s lehetővé kell tenni, hogy az ezek érdekében indított harcot nyílt színen vívják meg. Ez egyben a fajok közti közeledést és megértést is elő fogja segíteni. Különben is az erdélyi magyarság fennmaradásának kérdése nem attól függ, hogy kit juttatunk jogokhoz, illetve, hogy kit kívánnának a jogok használatából kirekeszteni, hanem „a gazdasági küzdelem lesz az a harctér, melyen a döntő ütközetet meg kell vívunk, mely ütközet kedvező eredményétől függ nemcsak az, hogy az erdélyi magyarság fenntarthatja mai vezetőszerepét, hanem az is, hogy egyáltalán fenn tud-e maradni”. Az erdélyi magyarság megmentésének eddig szét nem boncolt jelszavát, melyet konzervatív érdekek százezreknek az államéletből való kirekesztésére akarnak felhasználni, kívánja a könyv legnagyobb statisztikai adatokkal támogatott részében kellő értékre leszállítani. Párhuzamba állítja a mai választójogot a 24 éves korhoz és irni-olvasnitudáshoz, majd a csak 24 éves korhoz kötött választójoggal. A ma érvényes választójogi törvény szerint 1,868.172 jogosult szerezhet választójogot, kik között 1.124.627 magyarajkú van, vagyis 60,2%. Ha az irás-olvasást és 24 éves kort vesszük alapul, úgy a magyarajkú választók száma a ma választó magyarajkúakkal szemben 40,9%-kal növekednék, míg a nemzetiségeknél csak 32,2%-kal. A nemzetiségekkel szemben a magyar választók száma ez esetben 2,9%-kal gyarapodnék. De hasonlóan kedvező eredményt kapunk akkor is, ha az egyes nemzetiségek figyelembevételével nemzetiségi zónákra osztjuk fel az országot és így minden, az országban súllyal bíró, nemzetiségekkel szemben külön állapítjuk meg a jogkiterjesztésnek a magyarságra nézve kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb kihatásait. A németekkel közösen lakott 19 törvényhatóságban átlagosan 3%-ot veszítenének, anélkül, azonban, hogy a német nemzetiségűek bármit is nyernének, minthogy ez a 3% súlytalan nemzetiségeket gyarapít jelentéktelenül. Különvéve a törvényhatóságokat, a kiterjesztés három törvényhatóságban rontja a magyarság arányszámát, négyben azonban javítja, még pedig Tolnában a németekkel szemben 67,5%-ról 70,8%-ra, Bács-Bodrog vármegyében szintén a németekkel szemben 37,8%-ról 40,2%-ra, Máramaros vármegyében a románok és ruténekkal szemben 22%-ról 44%-ra, hol ugyanekkor a németek arányszáma is feljavulna 12,5%-ról 21,5%-ra, úgy hogy a németekkel együtt itt abszolút többséggel bírnának, míg végül Arad vármegyében 27,4%-ról 34,2%-ra. A tótokkal közösen lakott 18 törvényhatóságban szintén növekedne a magyar választók arányszáma, még pedig 2,3%-kal, míg a mai magyar választók számával szemben 38,4%

emelkedést hozna a magyarok választók számában. A választójog kiterjesztése csak 3 törvényhatóságban rontaná le a magyarok arányszámát, míg 8 törvényhatóságban javítaná, így többek között Ung vármegyében, hol 42,8%-ról 57,5%-ra emelné, vagyis abszolút többséget biztosítana neki az eddigi kisebbséggel szemben. A románokkal a Királyhágón innen közösen lakott 8 vármegyében a mai törvény szerint választói jogosultsággal bíró magyaroknak 32,4%-kal, a tervezett kiterjesztés alapján 39,2%-kal szerepelnek. A 8 vármegye közül 6-ban emelkednék a magyar választók arányszáma, különösen Szilágy vármegyében: 48,7%-ról 67,4%-ra. A szerbekkel is közösen lakott 7 törvényhatóságban a választójog kiterjesztésével a magyarok 7,1%-kal gyarapodnának. Hasonló, a magyar választókra nézve számbelileg kedvező, eredményre jut az erdélyi törvényhatóságok vizsgálatalánál is. Erdélyt 3 zónára osztja: 4 magyar, 6 román többségű és 5 vegyes lakosságú vármegyéből álló zónákra, mely utóbbiban azonban a románok és szászok a lakosság abszolút többségét képezik. A 6 román többségű vármegyében a magyar választók arányszáma ma 34,8%, míg a 24 éven felüli irni-olvasni tudó férfiak között 36,9%-kal szerepelnének. A szászokkal és románokkal közösen lakott vármegyékben csak igen csekély gyarapodás várható, kivéve Szeben vármegyét, hol 41,7%-ról 54,4%-ra emelkednének. Vagyis egész Erdélyben nem jelenthet a választójog emelkedése veszedelemet a magyarságra nézve, még csak nem is romlana az arányszámuk, az egyetlen Alsó-Fehér vármegyét kivéve, hol azonban ma is erős román többség van. Ez annál is inkább várható volt, mert sajnos, az erdélyi románok közt található egész Magyarországon a legtöbb analfabéta. Epp ezért az erdélyi magyarságot nem egy demokratikusabb, hanem épp a ma érvényes választójog veszélyezteti, mert köztudomású tény, hogy a románság a székelyek rovására gazdaságilag folytonosan erősödik, tehát egy gazdasági és nem kulturális censzus alapján álló választójog csakhamar a románok minden törvényhatóságban való többségbe jutását tenné lehetővé.

Hasonlóképpen országos átlagban nyereséget jelent a 30 éves korhatárnak a 24 évre való leszállítása. De ezenfelül még jelentékeny nyereséget jelentene a választókerületek arányosabb elosztása is, mert a ma érvényes beosztás szerint vannak nemzetiségi kerületek 1500—2000 választóval, míg színmagyar kerületek közt 5—10.000 választóval bíró is akad. Az új beosztásnál nem szabad részrehajlóan, a magyarság javára kikerekíteni a kerületeket, mert erre nincs szükség. A kerületek egyenlő mértékű, igazságos beosztása oly módon eszközölhető, ha a mindenkori választójogi törvény által megállapított választó jogosultak arányszámát vesszük figyelembe s ezáltal minden kerületben lehetőleg ugyanazon számú választónak biztosítunk képviselőküldési jogot. Végül statisztikai táblázatok formájában bizonyítja be, hogy nem rontaná lényegesen a magyarság helyzetét az sem, ha egyedül csak a 24 éves korhoz kötnék a választói jogosultság megszerzését. Mert azokban a megyékben, hol a szászok laknak, 3 törvényhatóságban emelkedne s 5-ben a mai kisebbségből (36,3%) többséggé válnának (54,5%). De ahol csökken a magyar választók száma, ott is többnyire nem a szászok, hanem súlytalan nemzetiségek gyarapodnak. Hasonló a helyzet a tót szerb és rutén lakosságú vármegyékben is, egyedül csak a románlakta vármegyékben, ahol ma is kisebbségben van a magyarság, szállna le még néhány százalékkal az arányszámuk.

A Vertan Endre kitűnően összeállított kis könyvével az általános választójog konzervatív ellenzői kezéből egy igen erős fegyvert ragadott ki. A magyarság megmentésének hazug frázisával nem lehet ezúton mar a reformnak ellene szegülni. De még mindig maradtak a választójoggal szoros kapcsolatban levő kérdé-

sek, melyekre szükséges volna ilyen objektív, nyílt választ adni. Legelőször talán arra, hogy mért kell minden választói rendszer-ről nagy apparátussal és elsősorban bizonyítani, hogy az *továbbra* is biztosítja a magyarság szupremáciáját? És miért, kiknek az érdekében kell minden áron fenntartani e szupremáciát? Végül: mily viszonyban van a demokrácia gondolata a magyarság szupremáciájának minden áron való fenntartásához? *Rs. Zn.*

Egy Mach-monográfia. (Dr. Hans Henning: *Ernst Mach als Philosoph, Physiker und Psycholog. Eine Monographie. Mit einem Bildnis. Leipzig, Barth 1915. 185 l.*)

A szerző egy helyen kitűnő (bár nem egészen új) eszmét pendit meg: a csillagászoknak azt az eljárását, hogy megfigyelések eszközlése előtt megállapítatják saját „egyéni hibájukat” (reakció-idejüket), ki akarná terjeszteni minden tudományos kutatóra: mindeniknek ismernie kellene saját „egyéni hibáit”, szellemének, temperamentumának sajátosságait; csak így tudná befolyásukat, amennyiben a tiszta igazságtól eltértenek, kiküszöbölni. Nem beszélünk most arról, lehetséges-e ez, s mily fokig. De ha valaki, mint H. is, belátja ennek szükséges voltát, legalább annyit aztán el lehet várni tőle, hogy amennyiben mások gondolatait groteszkeknek találja, ennek okát ne mindig azokban a gondolatokban, hanem olykor, megokolt esetekben, önmagában keresse. Amilyen indokolt az energikus harc a tudományos sarlatánság kétségtelen eseteiben, amennyire helyénvaló a világosan felismert tévedések erőteljes cáfolata, annyira itt volna már az ideje annak is, hogy oly esetekben, mikor saját egyéni diszpozíciónk tesz képtelenné valamely idegen gondolatkomplexum lényegének felfogására, bizonyos, az emberi képességek korlátosságának és a valóság bonyolultságának átlátásából eredő, nemes, filozofikus toleranciával ismerjük el azoknak a gondolatoknak lehetséges relativ jogosságát. Ez a nemes tolerancia patinaként vonja be Mach írásait: mindenütt a legnagyobb óvatosság a kifejezésekben, mindenütt, még gyenge ellenfelekkel szemben is, az ellentétes vélemény, az ellenfél egyéni diszpozíciójának tisztelete. S ennek az oka nyilvánvaló: a teremtő elmében az eszme még benső érintkezésben van a talajjal, amelyből kicsirázott, a nagy, titokzatos mindennel, melyből annak egy részeként, kikristályosodott. Érintkezésben lévén az egésszel, tudja, vagy legalább érzi, sejti részváltát. De a tanítványokban a közvetlenség e melege elvész: az eszme kihűl, megmerevedik, éles kontúrokat vesz fel. A betű lép a szellem helyébe. Ámde itt volna az ideje, hogy legalább a tudományban megteremtse az „örök béke” szellemi atmoszféráját. Jelenleg a tudományos viták képe nem mindig épületes, különösen, ha természetkutatók és filozófusok állnak szemben. Vorländer „Kant érdekében folytatott előcsatározást... de az ő jelentései alapján aligha merne valaki csatát kezdeni.” (167. l.) Nagyszerű hasonlat és, sajnos, jellemző. „Az ellenfél megsemmisítése”, a „győzelem” ma még a tudományban is élő és ható varázsszavak.

H. könyve is harcos könyv, nagy ágyú a „machisták” táborából (machisták! Mennyire fájna ez Machnak!) és tüzet a „kantistákra” ontja. S ahol harcossal állunk szemben, ott a kritikának elsősorban pszichológiai mértéket kell alkalmaznia. Nézzük hát H. „egyéni hibáit”. Szorosan egyéni hibája H.-nak, hogy gondolatmenete sokszor kuszált, döcögös (például 44. és köv. 1. az okság és függés fogalmának fejtegetésénél). De fontosabbak a tipikus hibák, s ezek közt elsősorban H. naturalizmusa, melyben osztozik nemcsak a gondolkodók egy egész nagy seregével, hanem magával Machhal is. Azt kérdi: miután az ismeretkritika maga is természeti produktum, hogyan emancipálhatja magát a természet alól? (149. 1.) Ennek pedig ez a jelentése: miután az ismeretkritikus is benne áll a Darwin-féle tényezők által meghatározott fejlődésben, mily jogon reméli vagy hiszi, hogy találhat olyan igazságokat is, melyek igazságértéke más vagy több, mint pusztán biológiai hasznosság? Ebben a kérdésben benne van a naturalizmus és idealizmus egész ellentéte. S miként a *Husadik Század* hasábjain már egyízben kifejtettük, a tulajdonképeni ütközőpont a logikáról és matematikáról vallott felfogás. Röviden így jellemezhetjük a helyzetet: az idealisták a matematikát és logikát „belülről”, „intuitíve” nézik, specifikus „tartalmára” ügyelnek, s ezért szükségszerűen „érvényeseknek” találják őket, míg ellenben a naturalisták „kívülről”, a biológia szemüvegén át figyelik, „körüljárják”, mint Bergson utasa Parist, s ezért nem lelik meg a tárgy lelkét. A naturalisták a pszichológiával szemben sem tudnak teljesen „tárgyszerű” álláspontra helyezkedni, habár itt, a psziché nagymérvű természeti meghatározottságát tekintve, teljesen nagy sikereik vannak és lesznek. Ámde azzal a tételükkel, hogy „minden pszichikus jelenség fizikailag van meghatározva, elzárják maguk elől az éppoly jogosult *tiszta, specifikus pszichológiai álláspontot*, melyet még akkor sem ismernek fel, mikor kénytelen-kelletlen maguk alkalmazzák. (így például Mach *Anal. d. Empf. VI. Aufl.* 49. L; ahol *immanens* pszichológiai analízisről szól, bár nem e szavakkal.) Ugyanígy zárják el maguk elől a logikai szférát, mikor ezt viszont a pszichológia fogalmkörével közelítik meg. Így H. ugyan felismeri Mach tisztán asszociatív fogalom- és ítélettanának nagy hiányait (120. 1.), sőt eljut arra a magaslatra, hogy „a fogalmaknál Mach nem választja el élesen a logikai csoportot a pszichológiaiától”, de csakhamar visszaesik a legkifejezettebb pszichologizmusba, amikor például azt mondja, hogy „a pszichológia ma még nincs ott, hogy tudhatná, miben áll a logikai érvény”. (150. 1.)

Egyébként H. Mach munkásságának használható összefoglalását nyújtja olyanok számára, akiknek éppen csak összefoglalás van szükségük. Mert a távolabbálló keveset fog-belőle megérteni. A mű a következő részekre oszlik: Bibliográfia, életrajz, filozófia, pszichológia, biológia, metodológia, Mach elődei. Mach kritikusi.

A „kantisták” pedig nyugodtak lehetnek: H.-nak e könyvével nem sikerült őket „agyonütnie”.

Szántó Hugó.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

A Társadalomtudományi Társaság agrárvitája.

Április hó 17-én *Gerster Béla* tartott előadást *Az agrárkérdés műszaki szempontból* címen, melynek lényeges tartalma a következő:

A birtokállapotok célba vett reformjával összefüggő társadalmi, jogi és különösebben még az agronóm-műszaki birtokkérdésekkel a birtokrendező gazdasági mérnök foglalkozik leginkább. Szerte az országban folytatott praxisában neki van a legtöbb alkalma nemcsak megismerni az ország birtokfelosztási és birtokfelosztási állapotait, azoknak a népesség és az ország haladása szempontjából tapasztalható hiányait, hanem neki is van — el kell ismerni — leginkább alkalma, sőt szüksége is, afelett gondolkodni, hogy mi volna a célszerű és gyakorlati sikert ígérő módja az észlelt bajok elhárításának.

Amidőn tehát a vita magvát képező kérdéssel foglalkozunk, azzal tudniillik, hogy az ország művelhető területének a mainál nagyobb része miként jusson a szűkölködő törpe- és kisbirtokosság kezébe: telepítés, vagy ami a legtöbb esetben egyedül alkalmazható lesz, az úgynevezett hozzátelepítés útján, vagy továbbá azzal a kérdéssel, hogy mit kellene tennünk, hogy a föld népe a birtokában lévő területen jobban gazdálkodhassak, az intenzívebb gazdálkodásra jobban berendezkedhessek, úgy nem lesz felesleges felvilágosítás végett a tapasztalt mérnökhöz fordulni és tőle megkérdezni, hogy hát tulajdonképpen a nagy átlagban milyen is a helyzete a népesség eme számára nézve legjelentékenyebb faktora földbirtokának és miként helyezkednék be, miként volna beilleszthető a létező viszonyokba bármily irányú és terjedelmű szándékolt földbirtok reform?

Kezdjük a vizsgálatot azon, hogy a törpe- és kisbirtoknak általánosságban milyen az állapota a racionális gazdálkodásnak azon alapkövetelményét illetőleg, hogy tudniillik a birtokhoz tartozó parcellák együtt fekszenek-e, kevés szállítási nehézséggel és kis energiavesztéssel folytatható-e a gazdálkodás ezeken a különben is birtokonként aránylag csekély területtel bíró birtokkategóriákon?

A válasz tagadó, mert a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint (1.: Rolla János mérnöknek a tagosításokról írt cikkeit a *Kataszteri Közlöny* 1916. évi VIII., IX. és X. számaiban és az ott közölt statisztikát) az ország községeinek mintegy 77%-ában, számra nézve mintegy 9600 községben egyáltalán nem történt eddig tagosítási birtokrendezés. Ezek a községek az ország művelhető földjének majdnem a felét foglalják el, de még azon községek közül is, amelyekben tagosítás régebben foganatosított, sokakban ez a művelet csak részlegesen a régi úri földbirtok vagy pedig csupán úrbéresi földek kihalására szorítkozott, tehát a kisemberek földjeinek egyesítésére nem terjedt ki. Továbbá előfordult az is, hogy a régebbi tagosításoknál a birtokilletőségeket célszerűtlenül, kilométer hosszúságú keskeny pántlikákban hasították ki, vagy pedig

végül, hogy a gyakori örökösödési osztások és elidegenítések következtében a régebben tagosított kisbirtokok ismét szétforgácsolódtak. Mindezekben a községekben, amelyeknek száma az ezernél is több, felmerült újból annak a szüksége, hogy a tagosítás megismételtesék, most már pedig a modern elvek alkalmazásával.

A kisbirtoktelkek hihetetlen mértékű szétforgácsolása és az ezáltal előidézett a gazdálkodásra nézve kedvezőtlen fekvése, nemcsak megrontotta a kisbirtok jövedelmezőségét, hanem visszalíatiást gyakorolt a célszerű gazdálkodás egyéb feltételeire is, mint aminők a dűlők vízrendezési és közlekedési viszonyainak a jókarbantartása, a trágyázás stb. A gazdaközönség ezekre, területének elszeltelese következtében, mind kevesebb és kevesebb gondot fordított, úgy hogy a nem vagy rosszul tagosított községekben a vízlevezetés és vízvédelem, valamint az intern közlekedési viszonyok mindinkább megromlottak és ma átlagban sokkal rosszabbak, mint bárhol máshol Közép-Európában, sőt rosszabbak, mint évekkel ezelőtt nálunk voltak.

Hogy milyenekké váltak az ilyen körülmények között a birtokrendezési állapotok mindenfelé, szemléltetően mutatja egy példában az itt bemutatott tagosítási térképeken kivehető jelzett szétforgácsolása a falusi kisbirtokoknak és pedig egy az ország szívében, a nagy közlekedési utak közelében fekvő községnek, az esztergommegyei nagyközség „Bart”-nak, amelynek két térrajzát mutatom be, az egyik a községnek régebbi, az elavult elvek szerint végrehajtott tagosítási térképe, a másik a községnek újabban végrehajtott tagosítási terve.

A térképen néhány megnevezett birtokos birtokának az új tagosítás előtt létezett állapota és a mostani egy tagba történt összesítése van szemléltetően kitüntetve. Gondoljuk csak meg, minő óriási energiapazarlással kellett az új tagosítás előtt a birtokosoknak gazdaságukat folytatni, amely pazarlás megszűnt, amióta az új tagosítás életbelépett, amelynek még azt az eléggé meg nem becsülhető eredményt is javára kell írunk, hogy a tulajdonos egész idejét és gondját ezentúl többé már nem felesleges, közbenső szállításokra és sétálásokra, mint azelőtt, hanem kizárólag a saját földje megművelésére fordíthatja.

A tagosítással továbbá annak lehetősége is megszerezte, hogy a tulajdonos az elavult, csekély jövedelmű, háromnyomásos gazdálkodást elhagyva, ráterhet a modern, több takarmányt termelő, nagyobb számú állatot nevelő intenzív gazdálkodási rendszerre. Megemlítjük végül, hogy a birtokos abba a helyzetbe jut, hogy földjét bekerítvén, azt a primitív közös legeltetési rendszerből is kivonhatná és a rendszeres kertgazdálkodásra is áttérhetne, arra, amelyet éppen a törpe- és kisbirtokok művelésénél a legmegfelelőbbnek tartunk és amelyet még a nagybirtokosok is a törpe- és kisbirtokosoknak nem szűnnek meg ajánlani. Ezen művelési rendszer általános behozása főakadályát, a közös őszi legeltetésre kényszerítő mai rendszer eltörlését és a tagosítás kötelező behozását azonban nem mozdítják elő.

Az utóbb említett körülménynek, a pántlikaszélességű földek rendszere csökönös fenntartásának kell tulajdonitanunk elsősorban a földművelőlakosság többségének gazdasági és kulturális hátramaradottságát és azt az állapotot, hogy a nép tekintélyes része a megéléséhez és fejlődéséhez szükséges jövedelempótlást a földjén való foglalkozást megszakítva, kénytelen akár itthoni, akár külföldi bérmunkával megkeresni. Előttünk egészen világos, hogy addig, míg a községek nem lesznek a modern elvek szerint keresztülvitt tagosítással rendezve, addig nálunk a földművelőnépesség szóban forgó része előrehaladni képtelen, többtermelés csak igen korlátozott mértékben lehetséges, de a földművelőnépességnek előbb megadóztatása egyáltalában elképzelhetetlen.

Hogyha pedig ennek dacára kormányunk mégis megkísérlenül a nem tagosított községekben lakó földmivelő kis- és törpebirtokosságot a mainál sokkal nagyobb állandó adómegterhelhetés alá vonni, ennek a forszirozásnak előreláthatólag nem lehet más eredménye, mint az, hogy a népességnek ez a része ismét ki fog térni — a legkisebb szociális ellentállás törvénye szerint — az elviselhetetlen megterhelhetés alól és ki fog vándorolni időszakonként a külföldre, akármily rendőri tilalmakat állítsanak is fel a kivándorlás ellen, inert nem is marad más módja, hogy az életéhez és fejlődéséhez feltétlenül szükséges jövedelemkiegészítést bér munkával megszeresse, mint az elvándorlás. A háború következtében előálló sok emberprobléma megoldásának tehát egyik nagy akadálya gyanút jelentkezik a legkisebb gazdaságok szétforgácsolt volta, amely bajon, kapcsolatban a többi és éppen úgy szükséges agrárreformmal, mint aminők a gyakorlati irányú modern földmivclónépnevelés, a birtokminimumra való kiegészítés, a minimumnak további szétforgácsolás elleni megvédeése stb., sürgősen segíteni kell.

Egy a kor színvonalán álló szerves agrárreformnak múlhatatlan kelléke és alapja a jelentős hazai községeknek lehető leggyorsabb tempóban végrehajtandó tagosítása.

Es természetes is, hogy minden más agrárakciónak, mint például a telepítésnek és hozzátelepítésnek is, ha a birtokszétforgácsolásnak elejét akarjuk venni, ezen a műveleten kell felépülnie és ahhoz kell kapcsolódnia.

A tagosítások általánosítása és siettetése végett feltétlenül szükséges műszaki adminisztratív törvényhozási intézkedések részleteire ebben az általános irányú felszólalásomban nem terjeszkedem ki, csupán azt akarom megemlíteni, hogy habár a tagosítások siettetése végett hozott 1S08 : XXXIX. törvénycikk a régebbi állapottal szemben lényeges könnyebbítéseket tartalmaz, ezen könnyebbségek dacára mégis az ügy oly kevésbé haladt előre, hogy Rolla szerint, ha a tagosítások csak oly mértékben haladnának ezután is, mint haladtak az utolsó tagosítást célzó törvények meghozása óta, még 375 évig kellene várunk, míg az ország Összes községei tagosítva lennének. Felmerül tehát tagadhatatlanul annak a szükségé, hogy újabb és peremtorikus rendszabályokat hozzunk a tagosítások gyorsabb végrehajtása végett. Ezek között első helyet kell foglalni a bajokban szenvedő községek birtokpolitikai tüzetes megvizsgálásának és felvételének, amely vizsgálat során megállapításra vár, hogy vidékenként és községenként milyen mértékben jelentkeznek a nép zömét képező kis földmivclónép-réteg bajai, mily eszközök kínálkoznak általában és helyileg is minden községben a bajok reális és gyakorlati eredménnyel kecsesgető orvoslására, végül, hogy a birtokpolitikai reform gyakorlati keresztülviteléhez, jelesen a törpe- és kisbirtokok kikerekítéséhez vagy pedig új telepeknek a szomszédban való létesítéséhez akadnak-e felosztásra alkalmas és igénybe vehető nagy birtoktestek, és ha igen, hogy és miként szerezhetők meg azok erre a célra. Csak ezen tanulmányok elvégzése után nyerhetünk reális összképet a birtokpolitikai reform terjedelméről és dolgozhatjuk ki annak egész tervezetét.

Lehet ugyan másként, például úgy is eljárni, mint ahogy a birtokpolitikai dilettánsok eddig eljártak, hogy tudniillik valamely találmára kieszelt ötletüket próbálták az állam pénzével és erejével politikai befolyásuk latbetetésével megvalósítani, de hogy a háboru után bekövetkező helyzetünkben az akármilyen nagyfejű embereknek az ötletes experimentálásától, józanul gondolkodva, több volna várható, mint egy alaposan a kérdéshez értő szakemberek által kidolgozott szerves reformtervtől, azt senki sem állíthatja. Az első lépés a szöban forgó agrárreform-komplexumnak megvalósításához, tehát a megoldási módok eddigi találgatási rendszere

elhagyása és az ügy tanulmányozásának a dologhoz értő szerv kezébe való adása, vagyis egy birtokpolitikai szakértőemberekből alakított szervnek, mondjuk hivatalnak a felállítása lesz. A birtokrendezési kérdésekkel hivatásszerűen foglalkozó bírásban és az állami kataszteri és kultúrmérnöki karok tagjaiban rendelkezünk a feladat elvégzésére képességgel bíró szakértőerőkkel, amelyek a birtokrendezési kérdésekben hosszas gyakorlattal bíró birtokrendező magánmérnöki kar tagjaival kiegészítve, alkotnák azt az országos szervet, amelynek kezébe bizalommal tehető le a magyar agrárreformnak részletekig menő tanulmányozása és a szerves reformtervnek a kidolgozása.

Másképpen, mint ezen az úton, nem nyerhetünk összképet az országnak erről a nagy kérdéséről, amely kérdés tulajdonképpen nem egyéb, mint helyileg másként és másként mutatkozó és ugyancsak változó szociális és gazdasági orvosszerekkel gyógyítandó lokális bajok láncolata és tehát fogalmat a reform terjedelméről és a gyakorlatilag alkalmazható módokról csak ezzel az eljárással szerezhethetünk. Minden más eljárás csak a nálunk is már idejét múlt találmányra, ötlettel dolgozó és igazi eredményt nem ígérő eljárásnak a folytatása volna.

Sajnálattal nélkülözöm a felvetett kérdés felett a tudományos körökben és irodalomban folytatott vitában azt a gondolatot, hogy csakis a mai kor színvóján álló, tudományosan dolgozó szervezet felállításával és a feladat feldolgozásának e szerv kezébe való adásával közelíthetjük meg ennek a fontos és sok részletkérdéssel komplikált országos érdekű kérdésnek a helyes megoldását.

A mi középosztályunk túlnyomó része munkamétódusának fejletlen és az európai színvonalon alulmaradása oka annak, hogy nemcsak az általános érdekekkel bíró szociálpolitikai kérdések tárgyalásánál és megoldásánál, hanem a szakismereteket feltételező egyéb szakügyek eldöntésénél is még mindig grasszál az ötletekkel dolgozó dilettantizmus.

A következménye ennek az állapotnak, hogy mindent legalább kétszer kell csinálnunk, legyen az technikai mű vagy pedig szociális természetű törvényalkotás. Mert a magunk dolgaiban nem dolgozunk elég alaposan és mélyen, hozzá vagyunk szokva ahhoz, ami kényelmesebb is, hogy mindig az úgynevezett felsőb-
bek, akár értenek a dologhoz, akár nem, döntenek és hogy nem preventíve kritizálunk, hanem csak akkor, amikor már a bajok kibukkantak és nem lehet rajtuk segíteni — *post festum* — felelősségnélküli rekriminációk alakjában.

Bizonyos, hogy ezen a betegségen csak a termelőágakhoz tartozóknak munkaszervezetekbe való általános szervezkedése és a szervezeteknek erőteljes fellépése segíthet, mert csak a saját dolgához alaposan értők, a szervezetben egyesült termelőmunkálkodók képesek a saját munkaterületükbe vágó közügyek tárgyalásánál és elintézésénél magukat és a közérdeket az illetéktelen dilettantizmus kapkodása ellen megóvni és a döntést a felmerülő kérdésekben a közérdek teljes figyelembe vételével biztosítani.

Csak a szervezkedéstől, csak az összes munkaterületeken foglalkozóknak, vagyis a termelőosztályok munkástagjainak alulról, a falubeliektől az országos szervezetekig felmenő szervezkedésétől várhatjuk agrárállapotaink radikális és folytonos megjavítását és azt, hogy a szakszerű elbárást igénylő ügyekben a döntés az érdekeltek igazi érdekében történjék, vagyis, hogy a döntés a szociális és a szaktudomány követelményeinek megfeleljen.

Aki a németországi lokális jellegű munkaszervezetek egyesülé-
lésen alapuló országos szervezetek működését és elért hatalmát ismeri, az nem zárkozhatik el annak a felismerésétől, hogy mennyire szükséges az agrárjellegű országunkban az agrár osztálynak minél erősebb szervezkedése. Annak a szociális iskolának, mely

a szakszervezkedésben rejlik, a földművelő és ezzel kapcsolatos termelő népesség rétegeire nézve legalább is azokat az eredményeket kell szülnie, mint az ipari termelők osztályában szülte s ezért a legnagyobb rokonszenvvel kell kísérni és előmozdítani az agrárszervezkedés fejlődését, mert ennek nem lehet más eredménye, mint a kulturmunkának megbecsülése, a termelők érdekeinek érvényesítése és az illetéktelen, csupán adminisztratív jellegű munkával megbízott hatalmi körök hatáskörének, az ügyek formális elintézésének meggyéjére való szorítása. A saját szakához értő termelő népesség legyen a *demos*-nak a *kratia*-ja.

Ugyanezen az ülésen *Vámos Jenő* ezeket mondta:

Az agrárreform ügyében felszólalni szűkre szabott időhatárral csak úgy lehet, ha mindazt, ami ennek a kérdésnek elméletét teszi, kívülhagyjuk és mint tudott dolgot tekintjük. A vitában való részvételnek csak akkor lehet helye, ha az *adott esetre*, a háborúutáni új magyar földbirtokpolitika kérdésére nézve és a mezőgazdasági többlet termelést illetőleg tudunk újat mondani.

Mindaz, amit e kérdésben lényegeset elmondani lehet, három hatóerejére vonatkozik a mezőgazdasági termelésnek. Ezek: Tudás. Tőke. Érdek. Ezeknek az erőknél megszerzésén, növelésén és helyes felhasználásán, illetve a világgazdaságba való bekapcsolódásán múlik az, hogy számíthatunk-e a háború után új birtokpolitikára és ezzel kapcsolatos, vagy ettől független mezőgazdasági többlet termelésre a magyar földön.

A *tudást*, hozzáértést illetőleg sokkal kedvezőbb a helyzet, mint sokan vélik. A magyar földbirtokos — nagybirtokos vagy paraszt egyaránt — ért annyit legalább is a dolgához, mint sok szobatudós, aki jobbanértőnek hiszi magát. A gazdálkodás első-sorban tapasztalati tudáson múlik, a legjobb baromfityényszto szakmunka pályanyertes írója sem tud például egy csibét úgy felnevelni — ha nem próbálta —, mint egy írástudatlan paraszt-asszony. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a nép általános műveltsége nem szükséges alapja a magyar földreformnak, inkább azt kívántam kidomborítani, hogy ez nem tartozik az agrárkérdés keretébe, ez politikai kérdés, mely annyi minden egyébbel, a politikai jogokon és azok gyakorlásán múlik.

A *tőke* bevitele a magyar mezőgazdaságba, a legfőbb előfeltétele az új ütemben induló többlettermelésnek. Sőt egészen leegyszerűsítve a dolgokat, a többlettermelés nem is más, mint több tőke alkalmazása. Ezt hangsúlyozta Balkányinak előadása is, melyen a vita felépült — a mód azonban, ahogyan Balkányi a magyar mezőgazdaság tőkével telítését akarja keresztülvinni, hasonlatosan fog járni Vargának a *Népszavá*-ban is ajánlott módszerével, aki a háborús vagyonadót földben kívánja elvenni a földbirtokosoktól és az ily módon szabadabbá tett földhöz akarja hozzájuttatni a földnélkülieket. Balkányinak és Vargának a módszere egyformán nem számol a kérdés harmadik hatóerejével, az érdekekkel, melyet az adott esetben O. M. G. E.-nek és G. E. O. Sz.-nak neveznek.

Több idegen tőkét *vihet* a magyar mezőgazdaságba a magyar banktőke, a külföld, — a háborún meggazdagodott iparosok és kereskedők — több tőkét *nyert* a háborún a régi magyar földbirtokososztály is, mely előreláthatólag elsősorban a mezőgazdaságban fog elhelyezést találni. A banktőkének és a külföldi tőkének elhelyezése a magyar mezőgazdaságban már a háború alatt megkezdődött és folytatódni is fog, ha az O. M. G. E. befolyására készülő új birtokpolitikai törvényjavaslat útját nem; állja. Lehet a bankbirtokpolitika nemzeti és szociális hatását illetőleg bármily

kárhozható a közvélemény — a mezőgazdasági többtermelést illetőleg kétségtelen előnyös hatása. A háborún meggazdagodott ipari és kereskedelmi tőkének, az „új földesuraknak” jogát — egyenlő jogát a régi nagy- és középbirtokosokéval — kétségbevonni sem lehet annak, aki a föld magántulajdon alapján áll. Itt még a nacionalista érvek is csődöt mondanak; hogy pedig ez az „idegen” tőke tulajdonosainak nagyobb kapitalista öntudatánál fogva is legalább annyira tőkésíti a magyar mezőgazdaságot, mint a patinás magyar földbirtokososztály háborús nyeresége, az abból nyilvánvaló, hogy ez a földből akarja kihozni az új, a biztos nagyobb profitot, míg az utóbbira nézve még az sem bizonyos, hogy nem a takarékokban fog-e biztos, szerény kamatozást keresni. A háború alatt megindult folyamat a biztosítéka annak, hogy a magyar föld a háború után jobban lesz tőkével telítve, mint a háború előtt, a több tőke pedig többtermelést eredményez minden külső inspirálás nélkül.

Ennek a vitának és általában a többtermelés körül megindult mozgalomnak a hatását és értelmét főleg e kérdés harmadik hatóerejének: az *érdekre* való vonatkozásában, vagyis abban látom, hogy miképpen tudják a progresszív osztályok a mezőgazdaság felé törekvő tőkének útját olyképpen irányítani, hogy abból a haladásnak és az abban érdekelt osztályoknak legyen előnyük.

Az, hogy a mezőgazdaság tőkésítéséből, a többtermelésből mennyi előnye vagy hátránya származik a nagybirtoknak vagy a parasztnak, sok külső és belső tényezőtől függ; az államoknak a háborúutáni alakulása, a világ gazdaságpolitikájának iránya, az adótörvények, kivándorlás, munkaerőkérdés — mind olyan ismeretlenek, amelyekről függ, hogy a magyar birtokososztálynak mik és milyenek lesznek az érdekei a mezőgazdasági többtermelést illetőleg. Nyugodtak lehetünk, hogy ez az osztály, a változó viszonyoknak megfelelően, meg is fogja tenni a szükségeseket, érdekeinek védelmére.

Sokkal tisztábban átl már ma is a haladó városi polgárság és a munkásosztály érdeke az agrárkérdésben. Ez az érdek — bármiképpen is alakul a világ a háború után — egy lehet: a birtokpolitikában a kisbirtokos parasztsztyály erősítése, a termelésben a mezőgazdasági termelésnek a kapitalisztikus maximálmennyiségig való fokozása. Ez a kettő azonban csak úgy egyeztethető össze, ha az újonnan keletkezett parasztbirtokosok már, *in statu nascendi* felruháztatnak a többtermelés első két hajtóerejével, a tőkével és tudással.

A városi polgárságnak és a munkásosztálynak arra, hogy a földnélküliek földhöz jussanak, hogy új birtokpolitika inauguráltság, új parasztbirtokososztály keletkezzék, közvetett eszköze a politikai hatalommal való élnitadás. Ha a városi polgárság a háború után is eladja megalkuvásból politikai hatalmát a hatalom mai birtokosainak, ha a munkásosztály a háború után is elhanyagolható mennyiség marad ebben az országban — ami nem valószínű — és ha újonnan szerzett politikai hatalmát nem a nagybirtokosokkal szemben, hanem a városi polgársággal szemben viszi elsősorban harcba — ami már valószínűbb —, akkor az agrárreformra való hatásnak ez a fontos eszköze hatálytalanná válik.

A városi osztályoknak különlegesen Magyarországon van egy közvetlen eszközük is az agrárkérdés progresszív irányban való megoldásának elősegítésére. Ez a magyar városi földbirtokosok módján való hasznosítása, a municipiális birtokpolitika reformja. Erre vonatkozólag könyvemben részletes programot adtam még a háború elején, és egyik-másik helyt Debrecenben, Szegeden — már történtek is, ha nem is jelentős, de mégis előre-felé irányuló lépések. Teljes kiskorúság kellene ahhoz, ha a városi osztályok még a maguk földbirtokait illetőleg sem bírnák érvé-

nyesíteni a haladó agrárreform követeléseit — ha ez így lenne, úgy elveszítenék jogukat az egész ország földreformjának ügyébe való beavatkozáshoz.

Volna végül a városi osztályoknak egy közvetlen módjuk, eszközük az agrárreformba való beavatkozásra, mellyel a városi fogyasztók szervezetei, a fogyasztási szövetkezetek, az eddiginél is hatalmasabb fejlődés kulcsát találnák meg — *a fogyasztási szövetkezeteknek a mezőgazdasági termelési szövetkezetekkel való közvetlen kapcsolatba hozása.*

A fogyasztási szövetkezetek már ma is oly tőkezerveoárjai a városi osztályoknak, melyek a felhalmozott tőkét ipari vállalatokba fektetik; mennyivel több gazdasági és politikai előnyt jelentene a munkások fogyasztási szövetkezetei számára, ha tőkéiket mezőgazdasági termelőszövetkezetek alakítására fordítanák azzal, hogy az utóbbiak számára egyúttal fogyasztópiacot is jelenténe. Ilyen kapcsolatnak a megteremtésében a városi polgárok egyrésze, főleg a tisztviselők, kisiparosok, olyan előnyökre tehetnek szert, hogy tőkével és a városok tulajdonában lévő birtokoknak ilyen célokra — örökbérletek alakjában — történő átengedésével szívesen segítenék a termelés és fogyasztás ilyen közvetlen kapcsolatát a közvetítő városi osztályok kárára is. Ennek a tervnek a gyakorlati megoldása egyáltalán nem utópia és a megvalósítás alapját alkothatná az agrárkérdés olyan progresszív megoldásának, mely egyrészt földet biztosítana a mezőgazdaság földnélküli munkásainak, kezében tartaná és élvezné az ily módon befektetett tőke többtermelési eredményeit és végül az újonnan keletkezett földművelőosztályt politikailag is a maga hívei közé sorozhatná. Amennyire élni fognak a városi osztályok a hatalmukban lévő eszközökkel az agrárkérdés megoldásánál, annyira — *de csakis annyira* — fog az új Magyarország- az ő érdekeiknek megfelelően kialakulni.

VITÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

Ortodox szocializmus.

Varga Jenőnek reá vonatkozó észrevételeimre a *Huszadik Század* múlt számában közölt válaszára ezeket jegyzem meg:

1. Mikor Varga Jenőt ortodox szocialistának neveztem, ezzel tényleg azt akartam mondani, hogy, mint e kifejezést ő maga nagyon helyesen definiálja: „Tudományos tételeket azért tart igazaknak, mert Marx mondta így vagy a pártmozgalomban foglaltatik.” Ezen mitsem változtat, hogy egyes részletkérdésekben, mint szűkebb értelemben vett többi elvtársai is, *kénytelen* Marxtól eltérni. Elvégre ma már a tételes vallások ortodox papjai is — ragaszkodom e megvilágosító párhuzamhoz — kénytelenek engedményeket tenni és a Bibliát a maga merevségében, úgy például mint a középkorban, egy ortodox pap sem védi vagy hirdeti többé. Marx tanait is aligha fogadja el többé bárki is változtatás nélkül, mindamelllett közkeletű szokás (bizonyára nem ok nélkül) szocialistákról és ortodox szocialistákról beszélni.

2. Igaza van Varga Jenőnek, hogy Sombart könyvével kapcsolatban nagy mulasztás lett volna Marxtól nem említeni. Ha bíráló megjegyzéseimben hallgatólag vagy kifejezetten ezt kifogásoltam, tévedtem. De emlékezetem szerint (nincs nálam a *Huszadik Század* illetve száma és nem emlékszem szövegéről) csak a mikéntet kifogásoltam *ez esetben*.

3. Marx tételeinek helyességéről egyáltalában nem volt szó, tehát teljesen közömbös, hogy Marxtól *ex fontibus* ismerem-e vagy sem. Tévedés az az állítás, hogy George Marxtól ne ismerte volna. (Egyébként ez a kérdés nem tartozik az ortodox szocializmus vitájához.)

4. A konzervativizmusról szóló észrevételekről, melyeket Varga Jenő maga is talán nem túlszigorú önkritikával „odavetett megjegyzéseknek” nevez, magam is úgy érzem, hogy írójuk sem tulajdonít azoknak nagyobb jelentőséget és csak azért tettem e megjegyzéseket szóvá, mert jellemzőknek tartom az ortodox szocializmus lélektanára nézve. Varga Jenő talán nem veszi rossz néven, hogy amikor egyéb elfoglaltságára való hivatkozással tér ki a további vita elől, ezt *úgy* értelmezem, hogy maga is belátta, hogy e tárgyra vonatkozó ötlete nem bizonyult termékeny eszmének. Ha egy író rövidke folyóiratcikkben hamis nyomon járt, azért bizonyára senki sem illeti szemrehányással.

5. Végül figyelmeztetem Varga Jenőt, hogy az a mondata: „Ha Braunnak ez nincs ínyére: ám próbálja meg, amint előtte már oly sokan próbálták meg és szerencsésen el is jutottak vele — az egyetemi tanársághoz: cáfolja meg Marx tételeit!” — szintén jellemző adalék az ortodox szocializmus és mindenféle más felekezeti ortodox szárnyának lélektanához. Nem gondolnám,

hogyan ezzel komolyan azt akarja, mondani, hogy elvi álláspontom karrier szerint igazodnék — tartok tőle egyébként, hogy elveim kevésbé katedraképesek Varga Jenőéinél —, hanem csak túlságos pártbuzgalmának tudom be ezt a tárgyhoz szintén nem tartozó észrevételt. Ugyané türelmetlenségnek kell betudnom válaszának epés hangját is, melyet csak egyéni vagy tudományos jóhiszeműségének kétségbevonása okolna meg, ami azonban, mint ezt első cikkemben is nagyon világosan kiemeltem, teljesen távol áll tőlem.

Braun Róbert.

Az egyház és a gyakorlati élet.

Mikor dr. György Jánosnak ezen a címen írt fejtegetéseit a *Huszdik Század* múlt heti számában elolvastam, annak a bölcsnek a mondása jutott eszembe, aki azt mondta: „Adjatok nekem annyi helyet e világon kívül, ahol a lábamat megvetessem és kimozdítom ezt a világot sarkaiból.” Dr. György is, munkám jóakarató ismertetése után, oda kulminál, hogyha megvalósítani akarom azokat az érzéseimet, amelyek messze túlterjednek kifejtett okoskodásaimon, akkor hagyjam oda egyházamat és talán kereszténységemet is, mert így az önként viselt bilincsekből szabaduló elmém és lelkijismeretem valóban megváltó igazságok szemléletére emelkedhetne. Am azt szeretném, hogy mutassa meg nekem dr. György, hogy hol van ez a biztos pont, hova lábamat megvethetném? Mert én legjobb és legtisztább meggyőződéseim szerint azt vallom, hogy a jézusi evangéliumi kereszténység keretén belül az emberiség haladását érintő, jólétét munkáló kérdések mind megoldást nyerhetnek. Azt is állítom, hogy legkönnyebben csakis így és ez úton nyerhetnék. Mert ha akár Prohászka, akár én, kiválunk, illetve kilépünk a kereszténység kötelékéből, hova menjünk eszméink megvalósítása végett? Legyünk egy új hitvallás apostolai? Arra Prohászka egyénisége is kicsi, az enyém meg ugyancsak az! S ha megalapíthatnék is azt, az új vallásnak fundamentuma ismét csak a *szeretet* lehetne. Ekkor meg miért odahagyni az evangéliumi kereszténységet? Hiszen ennek is fundamentuma a szeretet.

Ha az emberiség elszakadva minden magasabb egyesítő eszménytől, belemerült a csak önérdékét hajhászó anarchisztikus önösségbe, ezért a kereszténység alapeszméit hibáztatni vagy éppen félredobni nagy hibának tartanám. Mert itt az emberek és főleg az emberiség vezetői a hibások, nem pedig az eszme. Hogy ebben a tekintetben a kereszténység vezetőit minden egyes egyházfelekezeten napjainkig, sokirányú mulasztás terheli, azt én is állítom. Sajnos, a rendelkezéseimre bocsátott hely nem engedi meg ennek részletes kifejtését, de azt hiszem, meg fog érteni dr. György, ha az evangélium szavaival annyit mondok, hogy a XX. század eszméinek új borát ó-foldozott tömlőkbe töltögették, mely végül is szétrepedt.

De ha mulasztás, hiba van a keresztény egyházak kebelében, nevezetesen abban a felekezetben is, melyben én is szerény szolgája vagyok a Jézus evangéliumának, az a kérdés, vajjon úgy tudom-e a mulasztást helyreépíteni, hogy szabadabb szárnyakat öltve, odahagyom a kereszténységnek ezt a kis várát, vagy úgy, hogy bennmaradok és igyekezem magam az én kis körömben dolgozni és tennivalóinknak irányt szabni, melyet, ha a közvetlen jelen vonakodik is elismerni — mert a sok önnagyság mellett a szerény munkások eltörpülnek — hátha jövőre útmutatásul szolgál, bár keveseknek?

Én ezt az utóbbi módot tartom jobbnak és célravezetőbbnek. Mert amíg én az egyház keretén belül vagyok, addig beleszólásom van az egyház életének folyásába és irányításába, javasolhatok vagy tiltakozhatom. Mihelyt azonban kívül vagyok, kétségbe vonják jogos beleszólásomat vagy tiltakozásomat, egyszerűen elutasítanak. Napjaink diadallal biztató mozgalma az általános választójogért nem azért van-e, hogy minél többen részt kívánnak venni, szóhoz kivánnak jutni ott, ahol az emberiség boldogulását intézik. Minek hát magunkat önkéntes száműzetésbe küldeni, mikor haszonnal munkálkodhatunk az Úr szőlőjében, hacsak mint egyszerű napszámosok is!

Kicsi emberek vagyunk mi ahhoz, hogy a világ arculatját egyszerre megváltoztassuk.

Jézus is a halászokkal, vámszedőkkel, a nép egyszerű fiaival indult el világhódító útjára és ebben a kicsiny körben elhintett magvak termékeny talajba hullottak.

Teljesítené csak a keresztény egyháznak minden papja lelkiismeretesen a reá váró evangéliumi és apostoli hivatást és ne lenne csak papi funkcionárius, hanem bátorlelkű apostola az igének fenn és lenn egyaránt, nem érte, nem érhetne volna a kereszténységet ez a szomorú valóság! De ha már a házunk ég, azzal meg nem mentjük, hogy kiszaladunk belőle, hanem inkább azzal, hogy vizet hozunk az oltáshoz.

Meg kell töltenünk a kereszténység életvilágát több és mélyebb evangéliumi élettartalommal, igazabb tanítványaivá tenni az emberiséget Jézusnak, aki az egymás iránti szeretetet tette a tanítványiség ismertetőjégévé.

Végül egy kis élesebb disztinkciót kérek dr. Györgytől „az egyház biztos árnyékában” való ülésről köztem és Prohászka őminenciája között. Mert Czákó A. könyvének ismertetéséből közli dr. György, hogy mire kötelezi az az egyház papját és hiveit, gyakorlatból pedig ismeri, mire kötelez az unitárius egyház. Hiba lehet és van a mi egyházi szervezetünkben, de a népbufitás, maradiság vádja reánk — csak rosszindulattal, ha alkalmazható!

Hogy egyházam is felelős volna az uralkodó végtelenes vétkes állapotok konzerválásáért? Erre egy hasonlattal felelhetek. Vajjon vétkes-e Montenegro a világháború megindításában? Vége lett-e a világháborúnak azzal, hogy Montenegro kapitulált?

Csak ilyenféle felelősség terhelheti egyházamat is a vétkes állapotok konzerválásáért.

Az állam a többi törvényesen bevett vallásfelekezettel segélyben részesít, mert törvényesen bevett vallás vagyunk, de a testvérfelekezetek nem sok jóindulattal tekintenek ránk, mert haladásuk útjában állunk. Az ország liberális gondolkodású része pedig azért, mert keresztény vallás vagyunk! Így e kettő között őrlődünk félszázad óta! Pedig a nagy Jókai és Brassai bácsi megmondották, hogy „a jövő vallása” vagyunk! Hátha az a jövő most közel van!

Ezért mondtam és mondom, hogy egy prófétai lelkű Prohászka szeretnék liberális egyházunk élén látni, hol ragyogó tehetősége gondolatainak kifejezésében nem volna kénytelen a dogmák között tojástáncot járni, hanem merészen és szabadon szárnyalhatna! Az evangéliumi szabadság éltető pecsétje nyomtatná rá munkáira: *Nihil obstat. Imprimatur.* Nagy különbség van az ő „biztos árnyéka” és az enyém közt. Mint az évszázados diófa és az egyéves csemete árnyéka között. Köszönöm dr. György János-

Homorodszent

Ürmösi József.